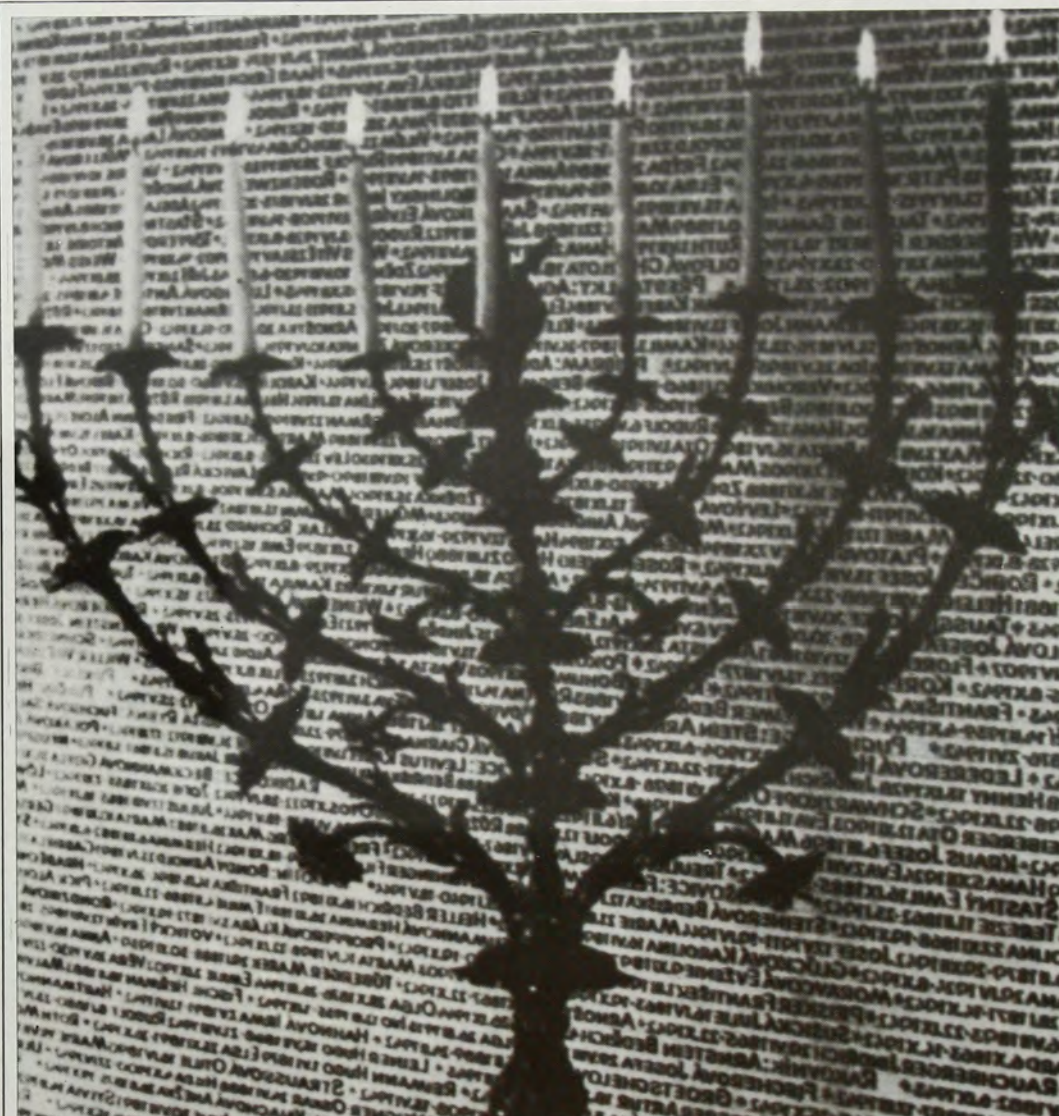

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΟΣ Η' • ΑΡΙΘΜ. 76 — 77 • ΑΠΡΙΛΙΟΣ ΜΑΪΟΣ 1985 • ΝΙΣΑΝ — ΙΓΙΑΡ 5745

בבל הארץ יצא קום ובקצה תבל מליהם

«Εἰς πᾶσαν τήν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν, καί ἕως
τῶν περάτων τῆς οἰκουμένης οἱ λόγοι αὐτῶν» (Ψαλ. 19:4)

Η ΔΟΞΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

«Τό χάσμα π' ανοιξ' ό σεισμός
κ' εύθύς έγιόμισ' άνθη!»

Δ. Σολωμός

Τιμάμε καί φέτος τή μνήμη τών γονέων κι αδελφών μας πού παράλογα κι απάνθρωπα χάθηκαν στά χιτλερικά στρατόπεδα. Άναπολούμε μέ συγκίνηση καί πόνο τά τραγικά θύματα του πρωτοφανούς σέ σύλληψη καί σέ εκτέλεση στά χρονικά της ιστορίας Όλοκαυτώματος. Στεκόμαστε εύλαβικά στήν ανάμνηση τών όμοθρήσκων μας πού καί πάλι θυσιάστηκαν, μαζί μέ πιστούς άλλων θρησκείων, γιά τήν έλευθερία καί τήν πρόοδο.

Εϊναι πράγματι παράδοξο ότι σέ πολλές περιόδους της ιστορίας της ανθρωπότητας οι Έβραίοι έχουμε γίνει τό λίπασμα γιά νά άνθίσουν νέες, καλύτερες γιά τόν άνθρωπο εποχές: από τή φοβερή Ίερή Έξέταση — πού είχαε σάν στόχο κυρίως τούς Έβραίους — ξεπήδησε ή άνοιξη της Άναγεννήσεως, από τό τραγικό Όλοκαύτωμα — πού στοίχισε τή ζωή 6 εκατομμυρίων Έβραίων — δημιουργήθηκε ή φιλελεύθερη καί φιλική γιά τόν άνθρωπο μεταπολεμική κοινωνία.

«Έπιστροφή στόν άνθρωπο»: έτσι ονομάστηκε ή μετά τόν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο πορεία τών λαών καί τών κρατών πρός τή δημιουργία. Προστασία του ανθρώπου, παροχή δυνατοτήτων γιά τήν πνευματική, κοινωνική, οικονομική, πολιτική ανάπτυξη του, καλύτερευση τών συνθηκών διαβιώσεώς του, πνοή άέρα έλευθερίας, άτομικής κι όμαδικής (π.χ. κατάργηση της άποικιοκρατίας, Διακήρυξη τών Δικαιωμάτων του Άνθρώπου). Αυτή τήν εύεργετική γιά τόν άνθρωπο πορεία τήν καθόρισαν καί τήν όριοθέτησαν μέ τήν προσφορά της θυσίας τους εκείνοι πού χάθηκαν στόν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Καί μεταξύ αυτών, έμεις οι Έβραίοι έχουμε τή μαζικότερη καί τήν πιό απάνθρωπη συμμετοχή μιά καί ή έξόντωση τών 6 εκατομμυρίων όμοθρήσκων μας δέν έγινε μέ τίς συνθήκες του έμπολέμου (θύματα στά πεδία τών μαχών, κάθε είδους καταστροφές άμάχου πληθυσμού) αλλά στυγνά κι ώμά γιά φυλετικές καί θρησκευτικές διακρίσεις: **γιά μόνο τόν λόγο ότι είμαστε πιστοί της Ίουδαϊκής θρησκείας!**

Τώρα μόλις, ύστερα από 40 καί πλέον χρόνια, φωτισμένες προσωπικότητες του εύρωπαϊκού πνεύματος, αντικειμενικές καί σοβαρές φωνές της Χριστιανικής θρησκείας (όπως καί στή σελίδα 31) του παρόντος τεύχους δημοσιεύεται), αρχίζουν σιγά -σιγά, διακριτικά νά αναγνωρίζουν ότι **τό πνεύμα του άντισημιτισμού ήταν εκείνο πού ήθικά επέτρεψε στόν Χίτλερ νά τολήσει τό Όλοκαύτωμα**. Αυτό τό άντισημιτικό πνεύμα — πού στή διάρκεια τών αιώνων συχνά όπλισε τά χέρια διωκτών, καταστροφών, τυράννων, σφαγών — αυτό τό ίδιο πνεύμα του διωγμού τών Έβραίων ήταν εκείνο πού προσπάθησε νά «δικαιώσει» τίς πιό ταπεινές πράξεις κι εκδηλώσεις πού έχουν σημειωθεί στή μακραίωνη ιστορία του ανθρώπου επί της γής.

Τόν άντισημιτισμό τόν δημιούργησαν καί τόν εξέθρεψαν θρησκευτικά κινήματα, πολιτικοκοινωνικές θεωρίες, οικονομικές καταστάσεις καί κάθε είδους κρυφά καί φανερά συμφέροντα. Τό δένδρο του άντισημιτισμού έχει ποτιστεί μέ ποτάμια άγνοιας κι ευτέλειας από άμαθείς, καιροσκόπους, κακούς, μικρόνους κι άνίκανους. Ή μέ κάθε τρόπο έξόντωση άκόμα καί ή σωματική έξαφάνιση του «κακού Έβραίου» (ναί, ναί εκείνου πού πίνει τή Μ. Παρασκευή τό αίμα τών χριστιανόπαιδων... Γιατί κι αυτό άκόμη έχει διδαχθεί σέ λαούς ταλαίπωρους όπως ό έλληνικός) θεωρήθηκε σέ κάποιες στιγμές σά δικαιολογημένη, άκόμα καί κάπως νομιμοποιούμενη. Ό Έβραίος ήταν πάντα ή εύκολη λύση (καί λεία) κάτω από τό διωγμό του όποίου κρύφτηκαν επανειλημμένα — **καί δυστυχώς κρύβονται καί σήμερα άκόμη** — κάθε μορφής συμφέροντα, πνευματική ύποτέλεια, βασανιστικές καταστάσεις, άντιδημοκρατικά συνθήματα.

Οί διωγμοί τών Έβραίων συντελέστηκαν πάντα από άνελεύθερα θρησκευτικά, πολιτικά καί κοινωνικά καθεστώτα. Διωγμοί πού απέτέλεσαν πάντα προοίμιο άλλων γενικότερων άρνητικών καταστάσεων, πού δέν ήταν ούτε καί σήμερα είναι, εύκολα όρατές.

Άποτελεί όμως θεία οικονομία καί ίσως κάποια ήθικη άνταμοιβή ότι από τό αίμα τών Έβραίων πού χύθηκε, δημιουργήθηκαν πάντα καλύτερες συνθήκες γιά τόν άνθρωπο. Δημιουργείται αυτό πού επιγραμματικά γιά τό Όλοκαύτωμα ανέφερε ό Άκαδημαϊκός Καθηγητής κ. Κ. Μπόννης: «Άπό του μαρτυρίου εις τήν άναφαίρετον δόξαν». **Καί ή δόξα αυτή είναι του ανθρώπου!**

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΟΦΥΛΛΟΥ: Μνημείο γιά τά θύματα του Όλοκαυτώματος στήν παλιά Συναγωγή της Πράγας.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟ ΟΛΟ- ΚΑΥΤΩΜΑ

Αποκαλύπτω τὰ ἐγκλήματα τοῦ δήμιου - γιατροῦ ΜΕΝΓΚΕΛΕ

Εἶδα ὁλόκληρη τὴν οἰκογένειά μου
νά ὁδηγεῖται στὰ κρεματόρια

Αφωνη ἔμεινε ἡ διεθνὴς κοινὴ γνώμη ἀπὸ τὶς ἀποκαλύψεις τῶν ἐπιζώντων τοῦ ᾿Αουσβιτς πού κατέθεσαν τὴν προσωπικὴ τους ἐμπειρία σέ μιὰ συμβολικὴ δίκη πού ὁλοκληρώθηκε πρὶν ἀπὸ μερικὲς μέρες στὴν Ἱερουσαλὴμ μέ κατηγορούμενο — ἀπόντα βέβαια — τὸν ἐδῶ καὶ ἀρκετὰ χρόνια «ἄφαντο» Γιόζεφ Μένγκελε τὸν «ἄγγελο τοῦ θανάτου», πού κρύβεται στὴν Παραγουάη καὶ πού ὁ δικτάτορας Ἄλφρεντ Στρέσενερ — πρῶην ναζιστὴς — δέν πρόκειται νά ἐκδώσει ποτέ...

Σαράντα ὁλόκληρα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ᾿Αουσβιτς, οἱ μνῆμες εἶναι ζωντανές στὰ «πειραματόζωα» τοῦ Μένγκελε πού κατόρθωσαν νά ἐπιζήσουν ἀπὸ τὰ βασανιστήριά του. Καὶ δέν εἶναι διόλου παράξενο ὅτι τὰ θύματα τοῦ ναζιστῆ γιατροῦ πού ὀνομάστηκε «ἄγγελος ἐξολοθρευτῆς» συμφωνοῦν ὅτι μόνο μετὰ τὴ σύλληψη καὶ τὴν παραδειγματικὴ τιμωρία του θὰ βροῦν ἐπιτέλους τὴν ψυχικὴ τους ἡρεμία.

Συγκλονιστικὴ ὑπῆρξε ἡ μαρτυρία δύο γυναικῶν, τῆς Ἑλίζαμπεθ καὶ τῆς Πέρλα Μόσκοβιτς πού ἔφτασαν στὸ ᾿Αουσβιτς 18 ἐτῶν, ἔχοντας τὴν ἀτυχία νά εἶναι Ἑβραῖες, δίδυμες καὶ νάνοι. «Ὅταν μᾶς πρωτοεῖδε ὁ Μένγκελε ἐνθουσιάστηκε «κατέθεσε ἡ Πέρλα Μόσκοβιτς, πού ὅπως καὶ ἡ ἀδελφὴ τῆς κινεῖται πιά πάνω σέ ἀναπηρικὴ πολυθρόνα. «Τὸν θυμᾶμαι νά τρίβει τὰ χέρια του καὶ νά κραυγάζει ὅτι μέ ἐμᾶς θὰ ἔχει δουλειὰ γιὰ εἴκοσι χρόνια».

Ὅπως κατέθεσαν οἱ δύο ἀδελφές, τὰ βασανιστήρια πού ὑπέστησαν ἦταν ὅλων τῶν εἰδῶν. Καὶ δέν πρόκειται νά ξεχάσουν ποτέ ἐκεῖνο τὸ ἐφιαλτικὸ βράδυ πού ὁ Μένγκελε τὶς διέταξε νά γδυθοῦν καὶ νά ἀνέβουν στὴ σκηνή γιὰ νά διασκεδάσουν τὸν ἀρχηγό των ᾿Ες - ᾿Ες Χ. Χίμmlερ καὶ 2.000 ἀξιωματικούς καὶ στρατιῶτες. Τὴν ὥρα πού οἱ δυστυχισμένες δίδυμες ἐκτελοῦσαν τὸ μακάβριο νούμερό τους, ὁ Χίμmlερ ἀπαθανάτιζε τὴ σκηνὴ μέ τὴν κινηματογραφικὴ του μηχανή...

Σήμερα ἡ «Α» φέρνει στὸ φῶς μιὰ συγκλονιστικὴ μαρτυρία. Μιὰ Ἑλληνίδα Ἑβραία ἡ κ. Μπέρρυ Ναχμία, ἔζησε τὸν ἐφιάλτη τοῦ ᾿Αουσβιτς ὅπου εἶχε στήσει τὸ «βασίλειο τῆς φρίκης» ὁ «ἄγγελος τοῦ θανάτου».

— Ἐγὼ γλύτωσα, θυμᾶται ἡ κ. Ναχμία, ἀλλὰ εἶδα νά ὁδηγοῦνται στὰ κρεματόρια ἀπὸ τὸν Μένγκελε, 9 ἀγαπημένα μέλη τῆς οἰκογένειάς μου. Μαζί μέ πολλοὺς ἄλλους Ἕλληνες καὶ Ἑλληνίδες.

Χάινριχ Χίμλερ
Ο αρχηγός των SS

Είσοδος του "Αουσβιτς. "Arbeit macht frei"...

Στό "Αουσβιτς μαρτύρησαν Έλληνίδες!

«Μιά μέρα βρέθηκα στο χῶμα με δύο τεράστια λυκόσκυλα από πάνω μου να με κατασπαράζουν και τρεις "Ες - "Ες να με χτυπάνε με τὰ μαστίγια τους ἀλύπητα. Τό αίμα μου ἔτρεχε ποτάμι καί ἡ-ξερα ἐκεῖνη τήν ὥρα τῆς φρίκης, πῶς δέν εἶχαν κάνει ἀ-πολύτως τίποτα, πῶς δέν εἶχα φταίξει. Τότε ἦταν πού ἐ-παναστάτησε ὅλο μου τό εἶναι».

«"Ενίωσα τό σῶμα μου νά γίνεται ἀτσάλινο, τό πρόσω-πό μου νά κοκκινίζει καί ὕστερα νά μαυρίζει. Καί ἔτσι ξαφνικά, σταμάτησα νά πονῶ. Δέν ἐνιωθα κανένα χτύ-πημα, δέν φοβόμουν τά σκυλιά, τίποτα. Δίπλα μου ἡ ξα-δέλφη μου καί κάτι ἄλλες φίλες, ἔκλαιγαν, οὐρλιαζαν.

— Γιατί κλαίτε; Τίς ρώτησα.

— Μά θά σέ σκοτώσουν, δέν τό καταλαβαίνεις; Μοῦ ἀ-πάντησαν».

«Ὅμως ἐγώ δέν πονοῦσα. Γιατί ἤθελα νά ζήσω, εἶχα πάρει ἀπόφαση πῶς πρέπει νά ζήσω. Κι αὐτό, ἦταν δυνα-τότερο ἀπό ὅποιοδήποτε ἄλλο συναίσθημα...».

Νούμερο 76.859, στρατόπεδο συγκέντρωσης "Αου-σβιτς. Μιά γυναίκα κοντά στά 55 σήμερα, πού οἱ μόνες γερμανικές λέξεις πού θυμᾶται ἀβίαστα εἶναι αὐτός ὁ ἀ-ριθμός, πού θέλει νά μιλήσει γιά κείνες τίς μέρες ὅσο κι ἂν τῆς κοστίζει καί πού κατάφερε νά ἐπιβιώσει ἀπό τό ὀ-λοκαῦτωμα.

Ἡ κ. Μπέρρυ Ναχμία, ἔσφιξε τὰ δόντια στό "Αουσβιτς καί εἶπε, «θά ζήσω». Καί τὰ κατάφερε. Χρόνια ὀλόκληρα μετὰ ἀπό τίς 5 Μαΐου τοῦ 1945 πού ἀντίκρουσε γιά τελευ-ταία φορά τίς πόρτες τοῦ στρατοπέδου ἀνοιχτές δέν θέ-λησε νά μιλήσει σέ κανέναν. Γιά τὰ βασανιστήρια, γιά τὰ κρεματόρια καί τούς ἐξευτελισμούς, γιά τόν «ἀγγελο

τοῦ θανάτου», τόν Μένγκελε, πού αὐτές τίς μέρες δικά-στηκε — ἔστω καί ἐρήμην — στό Ἰσραήλ. Σέ μιά δίκη πού συγκλόνισε τήν παγκόσμια κοινή γνώμη, καθῶς τὰ θύματα τοῦ παρανοϊκοῦ γιαιτροῦ κατέθεταν.

Γιά τή φίλη τῆς τῆ Ντόρα πού τῆς διδάξε πῶς νά ζήσει, νά ἐπιβιώσει ἀπό τή θηριωδία χωρίς νά χάσει τήν ἀν-θρωπιὰ τῆς. Ἡ κ. Ναχμία, κρατοῦσε βαθιά μέσα τῆς τήν πληγή πού λέγεται "Αουσβιτς καί ξανάφτιαχνε τή ζωή τῆς. Μέχρι τό 1981. Ὅταν γιά πρώτη φορά τό Ἰσραήλ κάλεσε ὅλους τούς ἐπιζήσαντες ἀπό τὰ στρατόπεδα νά μιλήσουν, ν' ἀφήσουν ζωντανές μαρτυρίες γιά ὅλες τίς ἐπόμενες γενιές.

«Ἀκούγαμε γιά στερρώσεις μέσα ἀπό φρικτούς πό-νους, γιά τό ὅτι «πότηζε» τὰ θύματά του μέ διάφορα μι-κρόβια. Πράγματα πού κάνουν τό μυαλό τοῦ ἀνθρώπου νά σταματάει νά ἀρνεῖται νά τὰ πιστέψει».

Ἡ κ. Ναχμία, ἦταν στό Ἰσραήλ τήν περασμένη ἐβδο-μάδα πού γινόταν «ἡ δίκη» τοῦ Μένγκελε. Τοῦ ἀνθρώ-που πού ἀφάνισε ὅλη τῆς τήν οἰκογένεια. «Βρισκόμουν στό Τέλ - Ἀβίβ γιά μιά σειρά ἐκδηλώσεων καί δυστυχῶς δέν μπόρεσα νά προσθέσω καί γώ τή δική μου μικρή μαρτυρία», θά πεῖ. «Ὅμως ἐβλεπα κάθε μέρα ἀπό τήν τη-λεόραση τί γινόταν».

«Ἄκουσα ὅλους αὐτούς τούς ἀνθρώπους νά παρελαύ-νουν καί νά λένε τί τούς ἔκανε ὁ «γιατρός». Καί συνειδη-τοποίησα — γιά ἄλλη μιά φορά — πῶς ποτέ δέν πρέπει ἐμεῖς πού ζήσαμε τό ὀλοκαῦτωμα νά κλείνουμε τό στόμα μας. Ἀλλά νά μιλάμε γιά νά μήν ξεχάσει κανεῖς ὅλα αὐ-τά πού γίνανε. Μόνο καί μόνο γιατί εἴμαστε Ἑβραῖοι...».

Ἡ 17χρονη Μπέρρυ ἀρχίζει νά καταλαβαίνει μέρα μέ

τή μέρα πόσο δίκιο είχε ή φίλη της ή Ντόρα, όταν προσπαθοῦσε νά τήν κάνει νά καταλάβει πώς πρέπει νά μείνει ζωντανή. «Στό Μπίργκενάου μάς βάζανε όλη τήν ήμέρα νά κουβαλάμε πέτρες. Σκάβαμε μέ τά χέρια μας, παίρναμε πέτρες καί τίς κουβαλούσαμε χιλιόμετρα όλόκληρα. Καί μετά, τίς ξαναπηγαίναμε εκεί πού τίς είχαμε πρωτοπάρει».

«Έρχονται στιγμές πού τόνιωθα πώς δέν θά άντεχα. Καί όμως... Ή Ντόρα ήταν πάντα κοντά μου γιά νά μου φωνάζει «ψηλά τό ήθικό». Καί γώ άναρρωτιόμουν, γιατί, τί νόημα έχει. Άφοῦ ό θάνατος ήταν γύρω μας, τόν βλέπαμε κάθε μέρα νά περνάει καί άπλά λέγαμε πώς, σήμερα δέν ήρθε ή δικιά μας σειρά. Κι όμως. Έκείνα τά λόγια τής Ντόρας πού μέ συντρόφεψαν τίς άτέλειωτες νύχτες καί μέρες στό στρατόπεδο του θανάτου, ήταν τόσο παράλογα καί τόσο δυνατά πού κατάφερα νά τά πιστέψω».

«Είπα στόν έαυτό μου πώς δέν πρέπει νά χάσει τήν ανθρωπιά του, πώς πρέπει ν' άντέξει. Τότε, μέ είχαν βάλει σ' ένα τμήμα μέ άλλες 500 γυναίκες. Δουλειά μας ήταν νά φτιάχνουμε άπό 40 πακέτα ή κάθε μία κάθε μέρα. Πακέτα πού ήταν γεμάτα άπό τίς περιουσίες πού είχαν κουβαλήσει οι Έβραίοι μαζί τους, ρούχα, παπούτσια».

«Δούλευα σ' ένα μέρος πού γύρω - γύρω ήταν 6 κρεματορία, λέει. «Κάθε μέρα μύριζα μέ τά ίδια μου τά ρουθούνια τή μυρωδιά άπό τίς καμένες σάρκες, άκουγα τίς

φωνές έβλεπα τίς φλόγες. Καί ζοῦσα τό δράμα εκείνων πού είχαν πάρει μιά τρίμηνη άναβολή ζωής καίγοντας τίς ίδιες τους τίς μάνες καί τ' άδελφια τους στά κρεματορία. Τούς Έβραίους πού οι Γερμανοί δέν έστελναν άμέσως στόν θάνατο, αλλά τούς χρησιμοποιούσαν γιά νά τούς βοηθάνε».

Τό καλομαθημένο κοριτσάκι άπό τήν Καστοριά άγωνίζεται μέ νύχια καί μέ δόντια νά επιβιώσει. Θάρθουν νύχτες όλόκληρες πού οι Ναζί θά τήν αφήσουν γυμνή, άυπνη καί τήν επόμενη μέρα πάλι δουλειά. Καί άλλες βραδιές πάλι πού θά ξυπνήσει άπό τίς φωνές τής κόρης γιατί ή μάνα τής εκλεβε τό λιγοστό ψωμί.

»— «Μάνα», φώναζε ή κόρη, «μου τρώς τό λιγοστό ψωμί τήν ώρα πού κοιμάμαι. Γιατί; Γιατί δέν μ' αφήνεις νά ζήσω;».

«Καί ή μάνα ν' άπαντάει: γιατί δέν μου φτάνει τό φαγητό γιά νά ζήσω εγώ. Καί δέν θέλω νά πεθάνω...». Ή πίστη πού σώζει. Αύτή κράτησε τήν κ. Ναχμία στη ζωή. Μετά τό πρώτο σόκ, τήν άνυπαρξία, τόν φόβο, τή διαλογή καί τήν εκτέλεση τών αγαπημένων της προσώπων, ό θάνατος πολύ λίγο μετροῦσε πιά.

Ή φωνή της τρέμει. Όμως ούτε μιά στιγμή δέν θά σπάσει. Ούτε γιά ένα δευτερόλεπτο δέν θά σταματήσει νά μιλάει, νά δείχνει τόν αριθμό στό άριστερό της μπρά-

Τά τραίνα κουβαλούσαν στό "Άουσβιτς. «Άπό εδώ δέν θά βγει κανείς».

τσο, νά προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει τὰ ἀνεξήγητα, ὅλα αὐτὰ πού εἶναι πέρα καί ἀπό τήν πιό ἀρρωστημένη φαντασία. Ἡ κ. Ναχμία πίστεψε πῶς πρέπει νά ζήσει, χωρίς νά χαρίσει τήν ἀνθρωπιά της στούς Ναζί. Καί τώρα, πιστεύει μέ κείνη τήν ἴδια φλόγα πού ἀναψε μέσα της στό "Αουσβιτς, πῶς πρέπει — ἔχει χρέος — νά μή δειλιάσει. Νά μιλήσει.

«Κάποτε, ἦμουν τόσο ἐξαντλημένη, πού δέν ἄντεξα. Χώθηκα μέσα σέ κάτι στοιβαγμένα ρούχα. Μέ πήρε ὁ ὕπνος ἀμέσως. Ὅμως ἐκείνη τήν ὥρα μπήκε τό κοντρόλ. Καί μέ ἄκουσε ἕνας Γερμανός ἀξιωματικός νά ροχαλιζώ. "Εφυγε γιά νά φέρει βοήθεια καί τήν ὥρα πού ἦταν ἀκόμα μέσα, ἔνωσα κάποια κοπέλα νά μέ ἀρπάξει ἀπό τὰ μαλλιά καί νά μοῦ λέει: — μήν κουνηθεῖς. Ξύπνα καί μόλις φύγει, βγές ἔξω γιατί θά μᾶς μετρήσουν».

Οἱ μέρες, οἱ μήνες κυλοῦσαν. Στό στρατόπεδο τοῦ «ἀγγέλου τοῦ θανάτου», ὁ φόβος ἦταν καθημερινός. Οἱ προσβολές καί οἱ ἐξευτελισμοί, συνηθισμένοι. Οἱ ἀνθρώποι προσπαθοῦσαν νά ζήσουν, ἀκόμα μία μέρα, ἀκόμα λίγες ὥρες. Τά κρεματόρια δουλεύανε συνέχεια, ὁ παρανοϊκός γιατρός, κλεισμένος τήν ἡμέρα μέσα στό ἐργαστήριό του κατέστρεφε ἀνελέητα ζωές, ἀνθρώπινες ὑπάρξεις. Καί ἡ μικρή Μπέρρυ, κράταγε γιά λάβαρο τήν ἀνθρωπιά της καί τό πείσμα της νά ζήσει.

Ὅμως ἡ φρίκη πλησίαζε στό τέλος της. Τά συμμαχικά στρατεύματα προχωροῦσαν ὅλο καί πιό βαθιά. Οἱ Γερμανοί ἔτρεχαν. Καί μία μέρα... «μέ ξύπνησαν καί μοῦ εἶπαν νά βγῶ ἔξω γιατί οἱ πόρτες τοῦ στρατοπέδου ἦταν ἀνοιχτές».

«Δέν πίστευα στά μάτια μου. Οἱ Γερμανοί νά τρέχουν καί τό στρατόπεδο ἄδειο. Ἐκεῖ συνάντησα καί τήν ξαδέλφη μου. Ἀρχίσαμε νά περπατάμε — οὔτε κι ἐγώ ξέ-

Ὁ Χίμλερ στό "Αουσβιτς

Θάλαμος κρατουμένων στό "Αουσβιτς

ρω πόσες μέρες - μέσα στό δάσος. Ἡ μιά στήριζε τήν ἄλλη. Καί, ὅταν κάποια στιγμή ἀποκάμαμε, βρισκόμασταν κοντά σ' ἕνα ἄλλο ἐγκαταλελειμένο στρατόπεδο».

«Μπήκαμε μέσα γιά νά κοιμηθοῦμε. Καί τό πρωί ξαναβρήκαμε τίς πόρτες κλειδωμένες. Δέν περιγράφεται αὐτό πού ἐνώσω. Βέβαια ἐκείνη τή στιγμή δέν ξέραμε πῶς θά ἦταν κλειδωμένες οἱ πόρτες μόνο γιά λίγες ὥρες. Ὅμως ἡ αἴσθηση καί μόνο ὅτι ξαναμπήκαμε μόνες μας μέσα στή φυλακή, μᾶς τρέλλαινε. Καλύτερα — λέγαμε — νά πεθάνουμε στό δάσος. Τουλάχιστον, νά πεθάνουμε λεύτερες...».

Ἡ περιπλάνηση τῶν δύο κοριτσιῶν θά συνεχιστεῖ. Μέχρι τή στιγμή πού θά συναντηθοῦν μέ τὰ στρατεύματα τῶν Ρώσων. Καί ὁ ἐφιάλτης, μοιάζει νά φτάνει στό τέλος του. «Θυμάμαι πῶς ὅταν εἶδαμε τούς Ρώσους καί μᾶς ἔδωσαν ἕνα κρεβάτι καί λίγα τρόφιμα, τότε καί μόνον τότε, ἄφησα τόν ἑαυτό μου νά χαλαρώσει. καί μέσα σέ λίγες ὥρες, ἀνέβασα 40 πυρετό».

«Εἶχα πάθει τύφο. Γιά πολλές μέρες δέν εἶχα ἐπαφή μέ τό περιβάλλον. Μέχρι πού συνήλθα καί εἶδα πῶς με ταῖζανε τήν... σούπα τοῦ στρατοπέδου», θά πεῖ χαμογελώντας. «Μ' ἔπιασε ἀπελπισία. Ποῦ νά ξερα ὁμως ἐκείνη τή στιγμή πῶς θά μπορούσα νά ἔχω πεθάνει ἂν δέν ἔκαναν αὐτό τό πράγμα οἱ Ρῶσοι γιατροί γιά νά συνηθίσει σιγά - σιγά ὁ ὀργανισμός μου. Μετά συνεχίζει γέμισα ψεῖρες. Ὅμως ἦμουν λεύτερη...».

Ἡ ἀντίστροφη μέτρηση γιά τήν ἐπιστροφή στήν πατρίδα εἶχε ἀρχίσει.

«Ἄφησα μία κασέτα στό εἰδικό χωριό πού φτιάχτηκε στό Γιάντ Βασέμ τῆς Ἱερουσαλήμ. Μία κασέτα πού δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά μία φωνή ἀπό τό ὀλοκαύτωμα».

«Κι αὕτη ἡ φωνή εἶναι δικιά μου, φερμένη ἀπό πολύ μακριά. Ἀπό τὰ χιτλερικά στρατόπεδα τοῦ "Αουσβιτς τοῦ Μπίργκενάου. Ὁμηρος καί θῦμα τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου, ἐπειδὴ ἦμουν Ἑβραία. Ἡ παράκλησή μου εἶναι νά παραδοθεῖ στίς ἐπόμενες γενιές, γιατί τό ὀλοκαύτωμα τῶν Ἑβραίων, δέν πρέπει ποτέ νά ἐπαναληφθεῖ...».

Τά δύο «πειραματόζωα»

«**Ό**ταν γύρισα στην Ελλάδα από τό "Αουσβιτς, κι εγώ καί όλοι όσοι έζησαν τήν φρίκη του, κουβάλησα μέσα μου τό στρατόπεδο», λέει ή κ. Ναχμία. «Προσπάθησα ν' αντιδράσω κλείνοντας τά πάντα μέσα μου, κρατώντας γιά τόν έαυτό μου όσα έζησα. Παντρεύτηκα, έκανα παιδιά καί ποτέ — έκτός από μία φορά πού μίλησα στόν άντρα μου — δέν άναφέρθηκα σέ 'κείνη τήν περίοδο».

«Μέχρι τόν 'Ιούνιο του 1981. Ήταν τότε πού μαζευτήκαμε στόν τόπο τών προγόνων μας όλοι όσοι γλυτώσαμε. Μας ζήτησαν θυμάμαι νά κάνουμε όμιλίες, νά πούμε ό καθένας τήν προσωπική του περίπτωση. Τρείς μήνες πρίν μιλήσω εκεί σάν αντιπρόσωπος τής 'Ελλάδας ξαναζούσα τόν έφιάλτη. 'Υπέφερα γιατί ξανασκεφτόμουν στιγμές, εικόνες πού είχα προσπαθήσει πολύ νά ξεχάσω. 'Η μνήμη άρνιέται νά ξαναζήσει τέτοια φρίκη. Γι' αυτό καί οι περισσότεροι δέν θέλουν νά μιλάνε γιά τά χρόνια τής όμηρείας τους...».

Καί είναι αλήθεια. Δυό γυναίκες - πειραματόζωα του Μένγκελε πού σήμερα ζούν στή Θεσσαλονίκη, τρέμουν καί μόνο στο άκουσμα του "Αουσβιτς, καί μόνο στήν ιδέα πώς πρέπει νά μιλήσουν νά πούν όλα όσα έζησαν. Τό Γ-διο καί οι περισσότεροι έπιβίωσαντες τής 'Αθήνας πού — πολύ εύγενικά αλλά άποφασιστικά — άρνιούνται νά μιλήσουν.

Ήταν 24 Μαρτίου του 1944. Ή 18χρονη Μπόνικα — έτσι φώναζαν χαιδευτικά τήν κ. Ναχμία — πιάστηκε μαζί

μέ άλλους 900 Έβραίους στήν Καστοριά, όταν οι Γερμανοί κύκλωσαν τήν έβραϊκή συνοικία. Ήμειναν όλοι 3 μέρες περιορισμό καί μετά όδηγήθηκαν στή Θεσσαλονίκη. "Άλλες 6 μέρες περιορισμός καί μετά... "Αουσβιτς.

«Ήμουν τόσο μικρή τότε, τόσο άθώα πού καλά - καλά δέν καταλάβαινα τί γινόταν», θυμάται τό νούμερο 76.859 του στρατοπέδου σήμερα. «Δέν μπορούσα ποτέ νά πιστέψω τί μας περίμενε. "Άλλωστε παίρναμε συνέχεια γράμματα από τήν Κρακοβία, από Έβραίους πού ήδη είχαν όδηγηθεί στό στρατόπεδο, όπου μας έγραφαν πόσο καλά περνούσαν καί πώς έπρεπε νά πάμε καί μείς μαζί τους».

«Θυμάμαι τήν ξαδέλφη μου τήν Ντόρα πού προσπαθούσε νά μέ προετοιμάσει καί γώ τήν ρώταγα συνέχεια. «Μά γιατί; "Αφού δέν έχω κάνει τίποτα...». Δέν μπορούσα, δέν είχα τήν δύναμη νά φανταστώ τί θά γινόταν μόλις φτάναμε εκεί. Κι άλλωστε έβλεπα καί τούς δικούς μου, όλόκληρη τήν οικογένειά μου πού χάθηκε στό στρατόπεδο του θανάτου, νά έλπίζουν».

Ή από τούς 900 Έβραίους τής Καστοριάς πού όδηγήθηκαν εκείνο τόν Μάρτιο του 1944 στό "Αουσβιτς, γύρισαν ζωντανοί μόνο 35... "Ανάμεσά τους καί ή μικρούλα Μπόνικα, πού πολύ γρήγορα συνειδητοποίησε πόσο δικίο είχε ή Ντόρα ή φίλη της, όταν προσπαθούσε νά τήν προετοιμάσει καί νά τής μάθει πώς πρέπει νά πιστέψει στή ζωή γιά νά τά καταφέρει. "Αν ήθελε νά γυρίσει ζωντανή.

Φρίκη στό «Μπλόκ 10»

«**Σ**τό "Αουσβιτς έφτασα μ' όλη μου τήν οικογένεια», συνεχίζει ή κ. Ναχμία. «Τή μητέρα μου, τόν παπού καί τήν γιαγιά καί τά μικρότερα άδέλφια μου. Μόλις μπήκαμε μέσα στόν στρατόπεδο, αντίκρισα τόν Μένγκελε. Ψηλός μελαχρινός, μέ μουστάκι, θυμάμαι, μου φάνηκε πραγματικά θηριώδης. Αύτός καί οι Γερμανοί στρατιώτες ήταν παραταγμένοι, καθαροί μέσα στις ζεστές στολές τους καί μείς, ήδη εξαθλιωμένοι από τό ταξίδι».

«Ό Μένγκελε ήταν εκείνος πού άποφάσιζε. Ποιός θά ζήσει καί ποιός θά πεθάνει. Ήρθα φάτσα μέ φάτσα μαζί του. Καί κείνος έδειχνε μέ τό χέρι του. Ήπάνω ή κάτω. Πού σήμαινε ζείς ή πεθαίνεις. Θυμάμαι πώς έτρεμα από τήν εξάντληση καί τόν φόβο μου. Καί ήμουν δίπλα στή φίλη μου τήν Ντόρα, προσπαθώντας νά πάρω κουράγιο, όταν ξαφνικά είδα τόν πατέρα, τ' άδέλφια μου καί τούς ύπόλοιπους δικούς μου, έπάνω σ' ένα φορτηγό νά διασχίζουν τήν αύλή».

«Έκείνη τήν ώρα, μ' έπιασε πανικός. Δέν ήθελα νά ά-

φήσω τόν πατέρα μου καί, δέν ξέρω ήθελα νά τόν βοηθήσω. "Αφησα τήν Ντόρα καί έτρεξα στό φορτηγό. Σκαρφάλωσα στή ρόδα γιά νά βρεθώ δίπλα του, όταν κάποιοι Γερμανός στρατιώτης — πού προφανώς μέ λυπήθηκε γιατί ήξερε πού τούς πήγαιναν — μου 'δωσε ένα χαστούκι καί βρέθηκα τρία μέτρα μακριά».

«Έγώ όμως σηκώθηκα καί ξαναπροσπάθησα νά φτάσω στό φορτηγό. Ό στρατιώτης δοκίμασε νά μέ ξαναχτυπήσει καί τότε άκουσα τή φωνή του πατέρα μου νά λέει:

«— Μήν άνεβαίνεις. Δέν θέλω νά τούς βλέπω νά σε χτυπάνε. Νά κάθεσαι ήσυχη καί νά τούς άκούς. Ήταν καί τά τελευταία του λόγια. Ή τελευταία φορά πού τόν είδα ζωντανό. Κι αυτόν καί όλους τούς ύπόλοιπους...».

Ή ρόδα αυτού του φορτηγού, ό Μένγκελε πού συνέχιζε νά δείχνει αυτούς πού θά ζούσαν ή πού θά πέθαιναν, «συνόδεψαν» πολλά χρόνια τήν κ. Ναχμία στους νυχτερινούς της έφιάλτες στό χρόνια πού άκολούθησαν.

«Ναί. Ό άνθρωπος αυτός ήταν στήν ουσία ό διοικητής

του στρατοπέδου», θυμάται. «Είχε τόν πρώτο καί τόν τελευταίο λόγο γιά τή ζωή μας. Ήταν εκείνος πού από τήν πρώτη στιγμή πού έφταναν οί «καινούργιοι» αποφάσιζε ποιοί μπορούν νά δουλέψουν, ποιοί θά πήγαιναν στά κρεματόρια καί ποιοί θά ήταν εκείνοι πού θά χρησιμοποιούσε στά αποτρόπαια πειράματά του».

«Καθώς κύλαγε ή καθημερινή ζωή στό στρατόπεδο έμεις δέν τόν βλέπαμε. Ήταν σχεδόν όλη τήν ήμέρα κλεισμένος μέσα στό «μπλόκ 10» καί άσχολείτο μέ τά πειράματά του. Μέ τό πρόσχημα τής καλύτερης τροφής καί

τής καλύτερης μεταχείρισης ξεγελούσε κάποιους ή τούς έπαιρνε δά τής βίας, μέσα στό δικό του μπλόκ».

«Καί εκεί, έκανε όλη τήν ήμέρα τά πειράματά του. Έβγαινε μόνο όταν έρχονταν οί καινούργιοι γιά νά «διαλέξει» τά πειραματόζωά του. Στό στρατόπεδο άρχισαν νά κυκλοφορούν διάφορες φήμες γιά τό τί ακριβώς γινόταν μέσα στό μπλόκ 10. Γιά γυναίκες πού έβαζε μέσα στις ώοθήκες τους σπέρματα πιθήκου, γιά άντρες πού βασάνιζε κανοντάς τους διάφορες έγχειρήσεις, γιά τά δίδυμα πού ήταν ή «άδυναμία» του».

(Από τήν «Άκρόπολη», 17.2.1985)–

Ο Πάπας
Ίωάννης Παύλος
στό Ιστορικό του
προσκύνημα
στό Άουσβιτς.
Στό στρατόπεδο
πού έξολοθρεύτηκαν
Έβραίοι
καί Χριστιανοί μαζί.
Λίγα λουλούδια
καί πολλές εύχές
γι' αυτούς
πού έπесαν εκεί
καί πού θά θυμίζουν
στis γενιές
πού έρχονται
τό μεγάλο
έγκλημα

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΟΡΓΑΝΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σουρμελή 2 — 104 39 ΑΘΗΝΑ

τηλ.: 88.39.951

Υπεύθυνος σύμφωνα
μέ τό Νόμο:

Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ.:

Ίωσήφ Λόβιγγερ

Σουρμελή 2 — Άθήνα

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

Γκούντρουν Χίμπερ

Δύο παράλληλα ήμερολόγια

Πώς έβλεπαν τά γεγονότα
του πολέμου ή καταδιω-
γμένη Έβραιοπούλα καί
ή κόρη του άρχηγού
τών "Ες "Ες, Χίμλερ.
Καί οι δύο θαυμάζουν
τούς γονείς τους. Έκτι-
μήσεις καί μικρά οικο-
γενειακά μυστικά.
"Όνειρο ένα κτήμα

"Αννα Φράνκ

στην Άνατολή. «Ό μπαμπάς θά συνεισφέρει πολύ στή νίκη...». «Ή καρδιά μου άνοίγεται στην έλπίδα...». Ή
"Αννα πέθανε από τύφο. Ή Γκούντρουν ζεί.

Μάιος 1942: «Ό καιρός ήταν θαυμάσιος. Βραδάκι καί μέ τή μαμά καθόμασταν στή βεράντα, όταν ξαφνικά χτύπησε τό κουδούνι δυνατά καί έπίμονα. Ποιός μπορούσε νά χτυπάει έτσι; Ήταν ό μπαμπάς».

Ό «μπαμπάς» είναι ό Χάινριχ Χίμλερ, παχύς, κοντός, πολύ μύωψ, άνώτατος διοικητής των "Ες "Ες του Χίτλερ. Έδώ καί ένα χρόνο έκπονεί καί θέτει σέ έφαρμογή καί έντολήν του Χίτλερ ένα σχέδιο μέ τίτλο «Τελική λύση του έβραιοκού προβλήματος στην Εύρώπη καί στις άνατολικές χώρες». Τό σχέδιο προβλέπει τήν εξόντωση ενός άριθμού Έβραίων πού, σύμφωνα μέ τούς ύπολογισμούς του Χίμλερ, φθάνουν τά ένδεκα έκατομμύρια. Πρόκειται γιά μιά επιχείρηση εκκαθαρίσεως τής «μολυσμένης φυλής» στις γερμανοκρατούμενες περιοχές: Τσεχοσλοβακία, Πολωνία, Γαλλία, μεγάλο τμήμα τής ΕΣ-ΣΔ, Βέλγιο, Όλλανδία.

Αυτό τό βράδυ του Μάη του 1942, ό Χίμλερ γυρίζει στό σπίτι από τή Όλλανδία. Έχοντας κάνει γεωργικές σπουδές κι έπειδή άγαπά τή φύση φέρνει στή γυναίκα του καί τήν κόρη του «πολλά φρούτα, λαχανικά καί 150 θαυμάσιες, δίχρωμες τουλίπες». Έτσι γράφει ή κόρη του Γκούντρουν στό ήμερολόγιό της.

Τίς ίδιες μέρες, τίς ίδιες ώρες, στό Άμστερνταμ τής Όλλανδίας, μιά άλλη κοπελίτσα, συνομήλικη τής Γκούντρουν, γράφει καθημερινά τό ήμερολόγιό της. Τή λένε "Αννα Φράνκ. Καί οι δύο είναι Γερμανίδες, αλλά τό 1933, στά τέσσερα χρόνια τους, συνέβη κάτι πού σημάδεψε μέ τρόπο άντιφατικό τή μοίρα τους: Ό Χίτλερ ανέλαβε τήν έξουσία στή Γερμανία. Κι ό πατέρας τής Γκούντρουν, ό Χάινριχ Χίμλερ, έγινε ό πρώτος ίσχυρός άντρας μετά τόν Χίτλερ, μέ δικαιώματα ζωής καί θανάτου έπί των συμπατριωτών του. Άνέλαβε τήν εξόντωση των «έ-

χθρών του Ράιχ», των πολιτικών άντιφρονούντων καί των Έβραίων. Ό πατέρας τής "Αννας Φράνκ, Όττο, είναι Έβραίος, ένας από τούς πλούσιους εκείνους Έβραίους πού ό Χίμλερ άποφάσισε νά κατάσχει τίς περιουσίες τους, νά τούς διώξει από τίς δουλειές τους καί νά τούς στείλει στόν θάνατο.

Τό 1933, όταν ό Χίμλερ αρχίζει νά ύπογράφει θανατικές καταδίκες, ό Όττο Φράνκ φεύγει κρυφά μέ τήν οικογένειά του καί εγκαθίσταται στό Άμστερνταμ. Έπτά χρόνια άργότερα, τό 1940, μετά από μάχες καί άεροπορικούς βομβαρδισμούς πέντε ήμερών, ή Όλλανδία παραδίδεται στό ναζιστικό Ράιχ. Τώρα, ή οικογένεια Φράνκ είναι παγιδευμένη άκόμη καί στην έξορία. Βρίσκει καταφύγιο σ' ένα σπίτι κι αρχίζει ή περίοδος τής παράνομης ζωής τους. Έδώ αρχίζει ή "Αννα Φράνκ νά γράφει τό ήμερολόγιό της: «Έφθασα σ' αυτό τό καταφύγιο στά 13 μου χρόνια καί ίσως γι' αυτό άρχισα νά σκέπτομαι νωρίτερα από άλλες κοπέλες καί νά θεωρώ τόν έαυτό μου άτομο πού πρέπει νά άποκτήσει άπόλυτη ύπευθυνότητα», σημειώνει.

Τό «Ήμερολόγιο τής "Αννας Φράνκ», Έβραίας έφηβης πού πέθανε στό στρατόπεδο συγκεντρώσεως του Μπέργκεν -Μπέλσεν τό 1945, κατά τήν τελευταία φάση τής «τελικής λύσης» του Χάινριχ Χίμλερ, είναι ένα από τά πιό γνωστά βιβλία του κόσμου. Τό «Ήμερολόγιο τής Γκούντρουν Χίμλερ», πού κυκλοφόρησε πρόσφατα στή Γερμανία, δέν διεκδικεί βέβαια λογοτεχνικές δάφνες. Κι όμως, πρόκειται γιά βίους παράλληλους δύο νεαρών κοριτσιών, πού ή μοίρα τους συνδέθηκε όχι μέ τήν ιστορία, αλλά μέ μιά συγκεκριμένη άπόφαση θανάτου.

Ό πατέρας τής Γκούντρουν δέν άκουσε ποτέ νά γίνει-

ται λόγος γιά τόν πατέρα τής "Αννας καί ή Γκούντρουν θά γνωρίσει τήν "Αννα μετά τόν θάνατό της, μόνο καί μόνο χάρη στό ήμερολόγιό της. Κι όμως, ό δικός της πατέρας αφιέρωσε τό μεγαλύτερο μέρος τής ζωής του καί τής «έπαγγελματικής του δραστηριότητας» στήν προσπάθεια νά σκοτώσει τόν πατέρα τής "Αννας, τούς συγγενείς του καί εκατομμύρια άλλων ανθρώπων.

Ή "Αννα άνήκει σέ πλούσια οικογένεια, αλλά όταν πιά θά βρísκεται σέ ήλικία πού θά συνειδητοποιήσει όσα συμβαίνουν γύρω της, τά πλούτη αὐτά εἶναι άπλώς μία άνάμνηση, αλλά κι ένα μέσο νά πληρώνουν τό καταφύγιό τους, νά παρατείνουν τή ζωή τους. «Ό πατέρας μου ήταν γεννημένος πλούσιος», γράφει ή "Αννα. «Κάθε έβδομάδα μεγάλοι χοροί, γιορτές, ώραιες κοπέλες, γεύματα... Καί ή μαμά προέρχεται από πλούσια οικογένεια καί συχνά τήν άκούμε μ' άνοιχτό τό στόμα νά μάς διηγείται γιορτές άρραβώνων μέ διακόσιους προσκεκλημένους...».

Στήν οικογένεια Χίμλερ δέν γίνονται τέτοιου είδους συζητήσεις. Ή καταγωγή του Χάινριχ εἶναι πιό ταπεινή. Ό πατέρας του ήταν γυμνασιάρχης. Άκόμη κι ό ίδιος, άκόμα καί όταν πήρε τό πτυχίο τής γεωπονικής καί μετά τήν κατάταξη του στό "Ες "Ες εξακολούθησε νά εἶναι ένας μικροαστός. Άλλά μέ τή βοήθεια του Χίτλερ άποκτά άνετο σπίτι στό προάστια καί πολυτελές γραφείο στό Βερολίνο. Εἶναι ένας ισχυρός άντρας. Καί αὐτή ή δύναμη του πατέρα έντυπωσιάζει τή μικρή του κόρη. «Μέ λένε Γκούντρουν Χίμλερ», επαναλαμβάνει κάθε τόσο στό ήμερολόγιό της. Καί κάπως έτσι εξηγεί στόν έαυτό της γιατί οί συνονίλικές της τήν περιβάλλουν μέ έκδηλώσεις φιλίας καί θαυμασμού καί γιατί όταν πηγαίνει μέ τή μητέρα της στό Μόναχο μπορεί νά μείνει στό πολυτελές ξενοδοχείο "Τέσσερις Έποχές» καί μετά νά παρακολουθεί τήν παράσταση στό θέατρο από τό βασιλικό θεωρείο. Ό Χάινριχ Χίμλερ άποφασίζει τότε θά γιορτάσει οικογενειακά τό Χριστούγεννα: "Άλλοτε στίς 17, άλλοτε στίς 21 Δεκεμβρίου, ανάλογα μέ τό πότε άδειάζει νά βρεθεί στό σπίτι του. Κι αὐτό ή Γκούντρουν τό σημειώνει μέ περηφάνεια.

"Ζήτω! Ό μπαμπάς εἶναι καί πάλι έδω», γράφει κάθε φορά πού ό πατέρας της άδειάζει από τά καθήκοντα του έκτελεστή. Διαφορετικά: «Ό μπαμπάς τηλεφωνεί από τό Βερολίνο δύο φορές τήν εβδομάδα. Τώρα ή μαμά άπό πάει καί πάλι νά τόν βρεί στό Βερολίνο. Έγώ εἶμαι πολύ θλιμμένη καί θά κλάψω. Όμως, έχω μία καινούργια χελώνα. Τή λένε Λίζελοτ».

Άπεναντίας ό μπαμπάς τής "Αννας Φράνκ «εἶναι πάντα εκεί». Άλλά ή άναγκαστική συγκατοίκηση τριών οικογενειών, προκαλεί στήν "Αννα άντιπατικές άντιδράσεις. Ή άποφασιστική δήλωσή της («Ό μπαμπάς εἶναι όλος δικός μου. Εἶναι τό πρότυπό μου καί τόν αγαπώ όσο κανένα στόν κόσμο»), θά συνθλιβεί από τίς δυσκολίες του περιβάλλοντος. Τά νεύρα του Όττο Φράνκ συχνά κουρελιάζονται καί ή "Αννα νιώθει εγκαταλειμμένη, «τό άλεξικέραυνο μιάς οικογένειας φυγάδων πάντα έτοιμων νά κάνουν κριτική».

Άντίθετα, ό θαυμασμός τής Γκούντρουν εἶναι σταθε-

"Αννα Φράνκ: Μέ τόν μπαμπά εἶναι άλλο πράγμα... Εἶναι τό πρότυπό μου.

ρός, αλλά καί τυφλά θριαμβολογικός: «Όλος ό λαός κοιτάζει τόν πατέρα μου. Άλλά εκείνος εἶναι τόσο μετριόφρων, καί ποτέ δέν επιδεικνύεται...».

Εἶναι πάνω κάτω οί ίδιες λέξεις μέ τίς όποιες οί προπαγάνδα του Γκαίμπελς, του «σκηνοθέτη» του ναζιστικού «θεάματος», παρουσιάζει τήν οικογένεια Χίμλερ, προβάλλοντας όχι μόνο τήν έμφυτη ένδοστροφεία του άρχηγού τών "Ες "Ες, αλλά καί τή μανία του νά εμφανίζεται τέλειος γραφειοκράτης καί υποδειγματικός οικογενειάρχης. Ή πραγματικότητα εἶναι έντελώς διαφορετική. Τό Βερολίνο γνωρίζει ότι ό Χίμλερ έχει μόνιμη έρωμένη τή γραμματέα του Χέντβιχ καί τά άλλα στελέχη του Ναζιστικού Κόμματος γνωρίζουν πολύ καλά πόση υποκρισία ύπήρχε στήν έπιθυμία του Χίμλερ νά παντρευτεί μία γυναίκα όκτώ χρόνια μεγαλύτερή του, τή μητέρα τής Γκούντρουν. Στο μυαλό του Χίμλερ εἶναι σφηνωμένη ή ιδέα ότι ό ναζισμός, έκτός από τήν εξόντωση τών Έβραίων, έχει νά επιτελέσει κι άλλα δύο έργα στό γενετικό πεδίο: Νά επιμηκύνει τή γόνιμη ήλικία τής γυναίκας καί νά αύξήσει τό ύψος τών άνδρών.

Στά ίδια χρόνια πού ή "Αννα Φράνκ καί ή Γκούντρουν Χίμλερ γράφουν τά έφηβικά τους ήμερολόγια, ό Χάινριχ Χίμλερ αναθέτει σέ κάποιον δόκτορα Σίγκμουντ Ράσερ νά έκτελεί άπάνθρωπα πειράματα σέ Έβραίους καί αιχμαλώτους πολέμου, συμπεριλαμβανομένου καί εκείνου τής αύξήσεως του ύψους. Καί ό δόκτωρ Ράσερ κερδίζει τή δουλειά αὐτή μόνο επειδή κατορθώνει νά πείσει τόν Χίμλερ ότι ή γυναίκα του απέκτησε τρία παιδιά άφού είχε κλείσει τά 48. Όταν άργότερα ό Χίμλερ θ' άνακαλύψει ότι τά παιδιά ήταν υίοθετημένα, θά διατάξει νά έκτελεστεί ό Ράσερ.

Τό 1942 - 1943, οι πανίσχυροι Χίμλερ αναγκάζονται να εγκατασταθούν στην έσοχική τους κατοικία για να γλυτώσουν από τους βομβαρδισμούς που καταστρέφουν τις γερμανικές πόλεις. Όλο το συγγενολόι των Χίμλερ βρίσκει καταφύγιο στο σπίτι της Γκούντρουν — δύο γυναίκες και πέντε παιδιά — και εκείνη «ξεσπάει» στο ημερολόγιό της: «Πάντα καυγαδίζουμε με τους Χίμλερ του επάνω πατώματος. Έχουν πολύ ύφος και παίρνουν αποφάσεις για λογαριασμό μας λές και αυτό είναι πολύ φυσικό. Οι σχέσεις μας είναι έντελώς τυπικές, απλώς τους κάνουμε τό τραπέζι Κυριακή παρά Κυριακή».

Στό καταφύγιο του «Αμστερνταμ, όπου συγκατοικούν τρεις οικογένειες, ή Άννα Φράνκ περιγράφει παρόμοιες σκηνές: «Όσο πιο πολύ παρατείνονται όλα αυτά, τόσο λιγότερο ανεχόμαστε ο ένας τον άλλο. Στό τραπέζι κανείς πιά δέν ανοίγει τό στόμα του, γιατί ό,τι κι άν πει, τό παρεξηγούν και τό διαστρεβλώνουν... Άχ, άς μήν ήμουν άναγκασμένη νά ζω έτσι, άς μπορούσα νά φύγω...».

Τόν Αύγουστο του 1942, άφου έπισκέφθηκε τό σπίτι του κατά τήν έπιστροφή του άπό τήν Όλλανδία, ό μπαμπάς της Γκούντρουν πηγαίνει στό Μίνσκ, όπου λειτουργεί ένα μικρό στρατόπεδο συγκεντρώσεως. Ό άνθρωπος πού έχει περιβληθεί μέ άπόλυτες έξουσίες, πού άποφασίζει για τίς τύχες 240 περίπου έκατομμυρίων ανθρώπων (Γερμανών και μή) και θέλει νά θανατώσει ένδεκα έκατομμύρια, δέν έχει άκόμη παρακολουθήσει όμαδική εκτέλεση. Στό Μίνσκ άποφασίζει ότι ήλθε ή ώρα νά κάνει τό πείραμα. Διατάσσει, λοιπόν, νά εκτελεσθούν μπροστά στό μάτια του έκατό Έβραίοι κάθε ηλικίας και φύλου. Όταν τό εκτελεστικό άπόσπασμα ρίχνει τήν πρώτη όμοβροντία — είναι βράδυ της 31ης Αύγούστου 1942 — αρχίζει νά μήν αισθάνεται καλά. Όταν στό τέλος της τελευταίας φουρνιάς, διαπιστώνει ότι δύο κοριτσάκια της ίδιας ηλικίας μέ τήν Γκούντρουν δέν έχουν άκόμη πεθάνει και σαλεύουν άνάμεσα στό πτώματα, γίνεται έξαλλος. Κατηγορεί τούς άνδρες του άποσπάσματος ότι δέν ξέρουν νά κάνουν τή δουλειά τους και δηλώνει ότι έτσι δέν θά μωρέσουν ποτέ νά εξαλείψουν τούς Έβραίους άπό τόν κόσμο. Διατάζει ν' ακολουθείται άλλη μέθοδος για τίς γυναίκες και τά παιδιά. Έτσι γεννιέται ή ιδέα των θαλάμων άερίων. Συνέπεια της ύστερικής κρίσης του μπαμπά της Γκούντρουν είναι ότι, μετά μία εβδομάδα, σ' όλη τήν κατεχόμενη Εύρώπη, γυναίκες και παιδιά δολοφονούνται σέ στρατιωτικά καμιόνια μέ τό άέριο άπό τήν εξάτμιση των αυτοκινήτων.

«Όταν θά έλθει ή ειρήνη», γράφει ή Γκούντρουν Χίμλερ στό ημερολόγιό της τήν 1η Νοεμβρίου 1943, «θά μās δώσουν τό δίχως άλλο ένα κτήμα στην Άνατολή». Η μικρή θυμάται τίς φράσεις του πατέρα της. «Άνατολή» είναι ή ΕΣΣΔ, είναι οί Σλάβοι, οί Τσεχοσλοβάκοι, οί Πολωνοί. «Αυτό πού μωρεί νά συμβεί σ' έναν Ρώσο ή σ' έναν Τσεχοσλοβάκο», δηλώνει ό Χίμλερ τήν ίδια εποχή πού διηγείται στην κόρη του τά περί «κτήματος στην Άνατολή», «έμένα δέν μ' ενδιαφέρει καθόλου... Τό άν οί λαοί

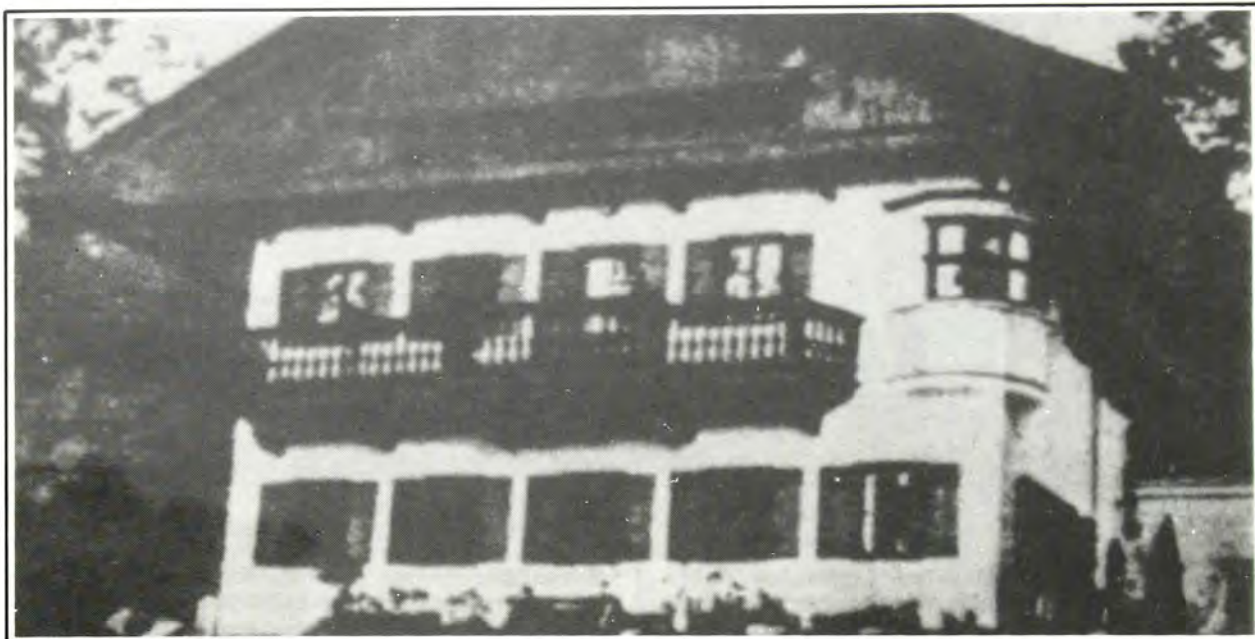
εύημερουν ή πεθαίνουν της πείνας σάν σκυλιά μ' αφήνει αδιάφορο· έμένα μ' ενδιαφέρει μόνο όσο θά χρειάζομαστε τούς κατοίκους τους για σκλάβους... Άν δέκα χιλιάδες Ρωσίδες πού σκάβουν ένα χαράκωμά μας πέσουν νεκρές άπό τήν κόπωση, έμένα μ' ενδιαφέρει μόνο έπειδή εκείνο τό χαράκωμα πρέπει νά σκαφτεί».

«Θά άποκτήσουμε σπίτι στην Άνατολή», συνεχίζει ή Γκούντρουν Χίμλερ. «Άλλά θά χρειασθεί καιρός, πολός καιρός: δυό - τρία χρόνια». Μετά, δείχνοντας κάποια εύαισθησία, φυσιολογική άλλωστε για τήν ηλικία της, περιγράφει τόν πόλεμο μέ τρόπο πού ό πατέρας της θά χαρακτήριζε πεσιμιστικό: «Οί μάχες είναι τρομερά σκληρές. Στην Άνατολή είχαμε φθάσει στό Στάλινγκραντ και τώρα βρισκόμαστε πίσω στό Κίεβο... και μās κυνηγούν οί άντάρτες. Δυστυχώς ήδη πολλοί Γερμανοί δέν πιστεύουν πιά στη νίκη. Άλλά έμείς πρέπει νά νικήσουμε. Ό μπαμπάς θά συνεισφέρει πολύ, πάρα πολύ στην τελική νίκη».

Ή Γκούντρουν Χίμλερ μέ τόν πατέρα της.

Τό έξοχικό σπίτι του Χίμλερ

‘Ο μπαμπάς κάνει ότι μπορεί. Για παράδειγμα αποφασίζει ότι ή στιγμή είναι κατάλληλη για νά χρησιμοποιηθούν μερικές χιλιάδες Έβραϊοί καί αίχμάλωτοι πολέμου σάν πειραματόζωα, για νά μετρηθεί ή ένδεχόμενη άντοχή τών Γερμανών άεροπόρων στό ύπερβολικό ψύχος. Γράφει ό μπαμπάς τής Γκούντρουν γι’ αυτό τό θέμα σέ μία άναφορά του: «Άναλαμβάνω προσωπικά τήν εύθύνη νά τροφοδοτήσω τά πειράματα μέ άντικοινωνικά άτομα καί έγκληματίες πού βρίσκονται σέ στρατόπεδα συγκεντρώσεως (Έβραϊοί), πού μόνο νά πεθάνουν είναι άξιοι». Άργότερα, θά δώσει καί μερικές περιγραφές: «Καθίζουν έναν κρατούμενο γυμνό, βράδυ, σ’ ένα βαρέλι έξω από τίς παράγκες (στό στρατόπεδο συγκεντρώσεως του Νταχάου). Είναι σκεπασμένος μ’ ένα σεντόνι καί κάθε μία ώρα άδειάζουν πάνω του παγωμένο νερό. Τό πειραματόζωο μένει υπό αυτές τίς συνθήκες στό ύπαιθρο ώς τό πρωί, μέ θερμοκρασία 20 - 21 βαθμών υπό τό μηδέν...».

ΟΙ πρώτες άνησιχίες τής Γκούντρουν Χίμλερ για τήν τροπή του πολέμου, άντιστοιχούν σέ χαρούμενες έκρήξεις έλπίδας στό ήμερολόγιο τής Άννας Φράνκ. Η 6η Ιουνίου 1944 είναι ή D-DAY, ή μέρα πού ό μεγαλύτερος ναυτικός καί άεροπορικός στόλος τής ιστορίας συνοδεύει τήν άπόβαση τών Άγγλοαμερικανών στη Βόρεια Γαλλία, τήν κατεχόμενη από τούς ναζί Νορμανδία. Στο καταφύγιο του Άμστερνταμ, οί Φράνκ καί οί

άλλοι άκούνε Λονδίνο, άδίκημα για τό όποιο ό Χίμλερ επέβαλε τήν ποινή του θανάτου. Γράφει ή Άννα Φράνκ: «This is D-DAY, είπε στίς δώδεκα ό ραδιοφωνικός σταθμός του Λονδίνου. Καί έχει δίκιο! Αυτή είναι ή μέρα. Η άπόβαση άρχισε... Τό καταφύγιό μας παραληρεί. Πλησιάζει λοιπόν στ’ άλήθεια ή άπελευθέρωση πού τόσο περιμέναμε, ή άπελευθέρωση για τήν όποία τόσο μιλούσαμε, μά πού είναι πολύ όμορφη, πολύ μυθική για νά γίνει ποτέ πραγματικότητα. Δεν τό γνωρίζουμε άκόμη, αλλά ή έλπίδα μάς δίνει νέα ζωή, θάρρος καί δύναμη».

‘Ο άγγλοαμερικανικός στρατός διασπά τίς γερμανικές γραμμές. Μέρα μέ τή μέρα τά έκατομμύρια τών ανθρώπων, πάνω στους όποιους ό Χίμλερ έχει δικαιώματα ζωής καί θανάτου, λιγοστεύουν κι αυτό κάνει άκόμη πιό δύσκολη τή δουλειά του άρχηγού τών Ές Ές. ‘Ο μπαμπάς τής Γκούντρουν δεν μπορεί νά δεχθεί τήν ιδέα ότι τό πιθανό πιά τέλος του Ράιχ θά τόν έμποδίσει νά ολοκληρώσει τήν «άποστολή» του, τήν έξόντωση τών Έβραίων. Παράλληλα, όμως, καταλαβαίνει ότι οί μαζικές εκτελέσεις στερούν τούς Γερμανούς από χρησιμότεους σκλάβους για τά εργοστάσια όπλων καί τήν κατασκευή χαρακωμάτων, μπουνκερ καί συστημάτων άμύνης. Έτσι, οί έντολές του γίνονται άντιφατικές: Πλέκει τό έγκώμιο του διοικητή του Άουσβιτς πού, μέ τέσσερις θαλάμους άερίων καί τήν χρησιμοποίηση του Σικλόν Β, κατορθώνει μερικές φορές νά ξεπερνά τίς 6.000 εκτελέσεις ήμερησίως. Κι από τήν άλλη μεριά συνιστά μία σχε-

«Μιά ομάδα αξιωματικών έκανε απόπειρα εναντίον του Φύρερ...»

τική επιλογή θυμάτων: Οί πιά ικανοί πρέπει νά δουλεύουν. Οί συνθήκες αὐτῆς τῆς ἐργασίας πρέπει νά παραμένουν μυστικές. Οἱ σκλάβοι δέν ἐπιτρέπεται νά ἐρχονται σέ ἐπαφή μέ τόν γερμανικό λαό.

Ἡ Γκούντρουν τ' ἀκούει ὅλα αὐτά, ἀλλά δέν καταλαβαίνει καλά. Αὐτοί οἱ «φυλακισμένοι», πού δέν μπορεῖ νά τούς πλησιάσει καί πού δουλεύουν σ' ἓνα μπούνκερ κοντά στό σπίτι τῆς, τήν ἐνοχλοῦν. Γράφει στίς 5 Ἰουλίου 1944: «Τώρα, στό πάρκο ὅπου ἔπαιζα φτιάχνουν ἓνα μπούνκερ: Πάντα χτυπᾶνε... πάντα φυλακισμένοι... δέν μπορεῖς νά πᾶς ἐδῶ, δέν μπορεῖς νά πᾶς ἐκεῖ... Ὁ μπαμπάς κι ἡ μαμά τό θέλουν, ἀλλά ἐγώ δέν τό βρίσκω ἀπαράιτητο, γιατί ἐδῶ, σέ μᾶς, δέν ἔχει συμβεῖ τίποτε ἀκόμη, ἀν καί τίς τελευταῖες μέρες τό Μόναχο βομβαρδίστηκε τρεῖς φορές...».

Στούς ἀγγλοαμερικανικούς βομβαρδισμούς, στήν προώθηση τῶν συμμάχων ἀπό Βορρᾶ, Δύση καί Νότο, ἡ Γερμανία ἀπαντᾷ μέ τό «μυστικό τῆς ὄπλου», τίς βόμβες μεγάλου βεληνεκοῦς V1 πού πετοῦν πάνω ἀπό τή Μάγχη καί χτυποῦν τό Λονδίνο. Ἡ χιτλερική προπαγάνδα ἰσχυρίζεται, ὅτι εἶναι ἓνα ὄπλο πού μπορεῖ ν' ἀντιστρέψει τήν πορεία τοῦ πολέμου. Ἡ Ἄννα Φράνκ καί ἡ Γκούντρουν Χίμλερ μιλοῦν κι οἱ δυό στά ἡμερολόγιά τους γιά τή νέα πολεμική ἐφεύρεση. Ἡ Ἄννα Φράνκ μέ εἰρωνεῖ: «Τό W-UWA (τό μυστικό ὄπλο V1) βρίσκεται σέ πλήρη δράση, ἀλλά τί μποροῦν νά κάνουν αὐτές οἱ βόμβες ἐκτός ἀπό μικροζημιές; Ἀπλῶς γεμίζουν τίς ἐφημερίδες τῶν πατατοφαγᾶδων».

Ἡ Γκούντρουν Χίμλερ ἐκφράζεται μέ ὑπάκουη πίστη, πού μετατρέπεται σέ σκεπτικισμό: «Ἀδιανόητη θά ἦταν ἡ μοίρα μας ἀν χάναμε αὐτόν τόν πόλεμο... Τώρα ἔχουμε ἓνα νεώτατο ὄπλο πού ἐκτοξεύεται ἀπό τίς ἀκτές τῆς

Μάγχης ἐναντίον τοῦ Λονδίνου. Τό λένε V1. Κι ἀν ὑπάρχει V1 θά πρέπει νά ὑπάρχει καί V2. Ἄς ἐλπίσουμε. Ὅλοι λένε ὅτι σ' ἓνα χρόνο θά ἔχουμε εἰρήνη. Ἐγώ, ὅμως, δέν μπορῶ νά τό φαντασθῶ...».

Γιά τήν Γκούντρουν Χίμλερ τό νά πιστεῦει στή νίκη τῆς Γερμανίας εἶναι ζήτημα σεβασμοῦ πρὸς τίς ἰδέες τοῦ πατέρα τῆς. «Πρέπει» νά πιστεῦει ἀκόμη κι ὅταν τά γεγονότα ἄλλα δείχνουν. «Ἀποσυρθήκαμε ἤδη ἀπό τό Χερβούργο καί παντοῦ ὑποχωροῦμε, στήν Ἰταλία καί τή Ρωσία. Ἡ Ρώμη εἶναι χαμένη ἀπό καιρό καί στή Ρωσία, οἱ Ρῶσοι ἔφθασαν οὐσιαστικά στά σύνορα. Ἀπλούστατα τρομερό. Ἀλλά ἐγώ, σάν κόρη τοῦ πιά σεβαστοῦ καί ἀγαπητοῦ ἀνθρώπου τοῦ Γ' Ράιχ, πρέπει νά πιστεύω ἀκράδαντα στή νίκη, ὅπως ἐκείνος, ὁ μπαμπάς. Καί τό κάνω». Πέντε μέρες μετά τίς σύντομες αὐτές σημειώσεις τῆς Γκούντρουν Χίμλερ, στίς 20 Ἰουλίου 1944, μιά ομάδα ἀνώτερων αξιωματικῶν τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ ἐπιχειρεῖ νά δολοφονήσῃ τόν Χίτλερ μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά μπορέσει νά διαπραγματευτεῖ μέ τούς Συμμάχους. Ὁ συνταγματάρχης φόν Στάουφενμπεργκ ρίχνει μιά βόμβα στό γενικό στρατηγεῖο τοῦ Χίτλερ, στό Ράστενμπουργκ.

Γράφει ἡ Ἄννα Φράνκ στίς 21 Ἰουλίου: «Ἡ καρδιά μου ἀνοίγεται στήν ἐλπίδα. Ἐπιτέλους, τά πράγματα πᾶνε καλά! Ἐγινε ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ Χίτλερ καί ὄχι ἀπό Ἑβραίους, κομμουνιστές ἢ Ἀγγλους καπιταλιστές, ἀλλά ἀπό ἓναν Γερμανό στρατιωτικό, καθαρόαιμο Γερμανό, πού εἶναι κόμης καί ἐπιπλέον νέος! Ἡ Θεία Πρόνοια ἔσωσε τή ζωὴ τοῦ Χίτλερ, πού δυστυχῶς τή γλύτωσε μέ κάτι μικρογραφτζουνιές. Μερικοὶ αξιωματικοὶ τῆς ἀκολουθίας του σκοτώθηκαν ἢ τραυματίστηκαν. Ὁ κύριος ἐνοχος τουφεκίστηκε. Αὐτὴ εἶναι ἡ καλύτερη ἀποδείξη ὅτι πολλοὶ στρατηγοὶ καί αξιωματικοὶ ἔχουν βαρεθεῖ τόν πόλεμο».

«Η Γκούντρουν Χίμλερ γράφει για την απόπειρα κατά του Χίτλερ την επομένη, 22 'Ιουλίου: «Στίς 20 'Ιουλίου τό βράδυ, ή μαμά έφθασε από τό Βερολίνο μέ αυτόκίνητο. Έκανε τρομακτική ζέστη, πέρασε μέσα από τή Λειψία τήν ώρα του βομβαρδισμού, καί γι' αὐτήν, πού εἶναι τόσο φοβιτσιάρα, ήταν μιά άπάισια έμπειρία. Τώρα πιά, σχεδόν καθημερινά σημαίνει συναγερμός. Μερικές φορές κρατάει καί τέσσερις ώρες καί δέν μπορούμε νά βγοῦμε από τό καταφύγιο. Στίς 20 'Ιουλίου, μιά ομάδα Γερμανών άξιωματικών, σχεδόν όλοι εὐγενεῖς, έκανε απόπειρα κατά του φύρερ. Ό φύρερ δέν έπαθε τίποτα, αλλά τραυματίστηκαν όσοι ήταν κοντά του. Όταν τό έμαθα, σχεδόν οὐρλιαξα. Δόξα τῷ Θεῷ, ό μπαμπάς δέν ήταν εκεί, αλλά οί εὐθύνες του θά εἶναι τρομερές...».

Πράγματι, από τήν ήμέρα τής απόπειρας, οί άρμοδιότητες του Χίμλερ πολλαπλασιάζονται. Δίνει έντολή γιά μιά σφαγή, τά θύματα τής όποιας άνέρχονται σέ χιλιάδες. Οί άμεσοί καί έμμεσοί υπεύθυνοι, γιά πολλούς από τούς όποιους μόνο υποψίες υπήρχαν, υποβάλλονται κατ' έντολήν του Χίτλερ, αλλά μετά από σύσταση του Χίμλερ, σέ άργό θάνατο: Στραγγαλίζονται μέ δόσεις, κρεμιούνται από γάντζους.

Οί σημειώσεις γιά τήν απόπειρα κατά του Χίτλερ εἶναι οί τελευταῖες πού συνδέουν τό 'Ημερολόγιο τής "Άννας Φράνκ μέ τής Γκούντρουν Χίμλερ. Δύο έβδομάδες άργότερα, στίς 4 Αὐγούστου, οί άνθρωποι του Χίμλερ, αναγκασμένοι πιά νά εγκαταλείψουν τήν 'Ολλανδία, ένεργοῦν ένα τελευταῖο κύμα συλλήψεων κρυμμένων 'Εβραίων. Γιά τήν οίκογένεια τής "Άννας Φράνκ αρχίζει ή άγωνία του στρατοπέδου συγκεντρώσεως του Μπέργκ-Μπέλσεν. Ένώ ή Εὐρώπη άπελευθερώνεται από τόν ναζισμό, οί έλπίδες τής "Άννας Φράνκ γίνονται καπνός πάνω από τούς φούρνους τών κρεματορίων.

«Ο Χίμλερ έπιθεωρεῖ στρατόπεδο συγκεντρώσεως.

15 'Ιουνίου 1944: «Τώρα έχουμε ένα νεώτατο όπλο πού εκτοξεύεται από τίς άκτές τής Μάγχης...»

Η άπελευθέρωση τής Εὐρώπης, πού ήλθε πολύ άργά γιά τήν "Άννα Φράνκ, προχωρεῖ πρὸς τό σπῆτι τής Γκούντρουν Χίμλερ καταστρέφοντας ό,τι τήν προστάτευε καί δέν τήν άφηνε νά δει τί έκανε ό πατέρας της. Τό 'Ημερολόγιό της περιέχει μερικές άκόμη σημειώσεις. 9 Μαρτίου 1945: «Οί Ρῶσοι έχουν εἰσχωρήσει βαθιά στό γερμανικό έδαφος, βρίσκονται κοντά στό Βερολίνο κι έχουν άποκλείσει τήν 'Ανατολική Πρωσία, όπου αντίστοιχονται μόνο ή Καϊνίξβέργη καί ή Πομερανία. Γιά τήν Πομερανία εἶναι ζήτημα ήμερών... Οί Ρῶσοι θέλουν τή Βαλτική. Υπάρχουν άκόμη πολλοί Γερμανοί εκεί καί οί Ρῶσοι τούς φέρονται μέ άπερίγραπτο τρόπο. Τώρα κατέχουν καί τήν Κάτω Σιλεσία. Τό Μπρεσλάου άντέχει άκόμη. Χθές, ό όμοσπονδιακός γραμματέας Χάνκε μίλησε από τό όχυρό. Εἶναι θαυμάσιος καί τραγικός: Στό φρούριο όλοι ξέρουν ότι πρέπει νά πεθάνουν... Στήν Εὐρώπη δέν έχουμε πιά συμμάχους, πρέπει νά στηριζόμαστε μόνο στους έαυτούς μας. Οί προδοσίες αύξάνουν. Οί άξιωματικοί λιποτακτοῦν. Κανείς δέν θέλει πιά τόν πόλεμο. Οί άεροπορικοί βομβαρδισμοί πλήττουν συνεχῶς τόν πληθυσμό καί τούς σιδηροδρόμους. Βομβάρδισαν τή Δρέσδη πού ήταν γεμάτη πρόσφυγες από τήν 'Ανατολή.

»Πέρυσι στίς 18 'Οκτωβρίου, ό μπαμπάς ένθάρρυνε τόν λαό μέ έναν θαυμάσιο λόγο... 'Η άεροπορία πάει δλο καί χειρότερα καί ό Γκαϊρινγκ, αὐτός ό ξιπασμένος, δέν κάνει τίποτε. 'Αντίθετα, ό Γκαϊμπελς κάνει πολλά, αλλά επιδεικνύεται. Όλοι δέχονται βραβεῖα καί μετάλλια, ενώ ό μπαμπάς όχι. Κι όμως, έπρεπε νά εἶναι ό πρώτος πού θά έπαιρνε παράσημο. 'Αν δέν υπήρχε εκείνος, θά κατέρρεαν όλα άμέσως...».

Δέν είναι αλήθεια ότι ο μπαμπάς Χίμλερ δέν παίρνει μετάλλια καί βραβεία. Μετά τή σφαγή τοῦ Ἰουλίου - Αὐγούστου, ὁ Χίτλερ τόν ὀνομάζει ἀνώτατο διοικητή τῶν τελευταίων δεκάδων χιλιάδων Γερμανῶν πού θά στέλνονταν στόν θάνατο. Οὔτε εἶναι ἀλήθεια ὅτι «άν δέν ὑπῆρχε αὐτός...». Στήν πραγματικότητα, ἀκριβῶς ἐκεῖνες τίς ἡμέρες, ὁ Χάϊνριχ Χίμλερ, ὁ πιο πιστός ὑπηρέτης τοῦ Χίτλερ, εἶχε γυρίσει τίς πλάτες στόν φύρερ σέ μιὰ τρελή, ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νά διαπραγματευθεῖ μυστικά μέ τούς Συμμάχους.

Στίς 19 Ἀπριλίου 1945 (ἡ Ἄννα Φράνκ πεθαίνει ἀπό τύφο στό Μπέργκεν - Μπέλσεν, ἡ ἀδελφή της Μαργκό ἔχει ἤδη πεθάνει), ἡ Γκούντρον Χίμλερ γράφει: «Ὁ μπαμπάς ἔχει πολλή δουλειά, τρομερά ἐπίπονη. Ὁ φύρερ ἀρνεῖται νά δεχθεῖ ὅτι ὁ Γερμανός στρατιώτης δέν θέλει πιά νά πολεμήσει. Ἀλλά ποιός ξέρει, στό τέλος μπορεῖ ὅλα νά τελειώσουν καλά...». Τί νά θέλει νά πεῖ ἡ Γκούντρον μ' αὐτή τήν κοινότυπη φράση; Μιλάει γιά τή Γερμανία; Μιλάει γιά τόν ἑαυτό της; Ἴσως νά ἀναφέρεται ἀπλῶς στό σχέδιο φυγῆς πού ὁ πατέρας της ἔχει ἤδη συλλάβει. Ἡ Γκούντρον καί ἡ μητέρα της, μέ ψεύτικα ὀνόματα, θά πάνε στό Τυρόλο. Ὁ Χάϊνριχ Χίμλερ, ἄν δέν εὐοδωθοῦν τά σχέδιά του συνεργασίας μέ τούς Συμμάχους, θά προσπαθήσει νά διαφύγει μεταμφιεσμένος σέ

λοχία, μέ ἐπίδεσμο στό ἓνα μάτι καί ψεύτικα χαρτιά.

Στίς 29 Ἀπριλίου 1945, στό μπουνκερ τοῦ Βερολίνου, ὁ Ἀδόλφος Χίτλερ, πού τοῦ μένουν μόνο 48 ὥρες ζωῆς, πληροφορεῖται ὅτι ὁ Χάϊνριχ Χίμλερ πρόδωσε, προσπαθώντας νά ἔλθει σέ ἐπαφή μέ τούς Συμμάχους. Καταλαμβάνεται ἀπό κρίση ὑστερίας καί διατάζει, μέ μιὰ «πολιτική διαθήκη», τή διαγραφή τοῦ Χίμλερ ἀπό τό Ναζιστικό Κόμμα καί τήν ἀπαλλαγὴ ἀπό ὅλα τά καθήκοντά του. Τήν ἴδια μέρα, ἡ Γκούντρον κλείνει γιά πάντα τό Ἡμερολόγιό της μέ τή φράση: «Πολλά πράγματα συνέβησαν στόν κόσμο καί πάνω ἀπ' ὅλα σέ μάς». Καί σ' αὐτό τό «πάνω ἀπ' ὅλα» ὑπάρχει τό κλειδί αὐτοῦ τοῦ Ἡμερολογίου - ἀποκειμένου.

Σήμερα, ἡ Γκούντρον, παντρεμένη μέ τρία παιδιά, ζεῖ στό Μόναχο. Ὁ πατέρας της, πού οἱ Ἀγγλοι τόν ἀναγνώρισαν καθὼς προσπαθοῦσε νά διαφύγει μέ τή στολή τοῦ λοχία, αὐτοκτόνησε καταπίνοντας μιὰ κάψουλα ὑδροκυάνειου. Ἐτσι δέν κήθησε στό ἐδῶλιο τοῦ κατηγορουμένου τῆς Δίκης τῆς Νυρεμβέργης. Καί ἡ Ἄννα Φράνκ, μέ τό Ἡμερολόγιό της, ἄφησε στόν κόσμο τό χρονικό τοῦ μαρτυρίου της.

(Ἀπό τήν Ἱστορία, 8.4.83, ἀρ. τεύχους 178)

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ—

Ἡ ἐπέτειος τοῦ Ὀλοκαυτώματος στήν Ἀθήνα

Πραγματοποιήθηκε τήν Κυριακή 28 Ἀπριλίου 1985, ὑπό τήν αἰγίδα καί ὀργάνωση τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος Ἀθηνῶν, ἐπιμνημόσυνη δέηση στή μνήμη τῶν Ἑβραίων Ἑλλήνων πολιτῶν.

Ἡ ἐκδήλωση ἔλαβε χώρα στό Μνημεῖο θυμάτων ναζισμοῦ στό Ἰσραηλιτικό τμήμα τοῦ Γ' Νεκροταφείου Κοκκινιάς.

Μετά τήν ἐπιμνημόσυνη δέηση, πού ἔψαλλε ὁ Σοφολογιώτατος Ραββῖνος τῆς Ἀθήνας κ. Ἰακώβ Ἀράρ, μίλησε γιά τό νόημα τῆς ἐπετείου ἡ Πρόεδρος τῆς Κοινοτικῆς Συνελεύσεως τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος Ἀθηνῶν κ. Τζίζλντα Ἀντζελ. Ἐκ μέρους τῶν ὁμήρων πού ἐπέζησαν τῶν ναζιστικῶν στρατοπέδων συγκεντρώσεως μίλησε ἡ κ. Μπέρρυ Ναχμία γιά τά θύματα τοῦ «Μπλόκ 10» τοῦ Ἀουσβιτς, ὅπου ὁ διαβολικός γιατρός Μένγκελε πραγματοποίησε τά ἀπεχθῆ «ἐπιστημονικά του πειράματα». Στή συνέχεια παρέδωσε τήν παρακαταθήκη τοῦ Ὀλοκαυτώματος στόν ἐκπρόσωπο τῆς δεύτερης γενιάς κ. Μίνω Μορδεχάι, ὁ ὁποῖος τήν παρέλαβε μέ μιὰ συγκινητική ὁμιλία.

Ἀκολούθησε κατάθεση στεφανιῶν: ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεως διά τοῦ ὑπουργοῦ κ. Εὐ. Κουλουμπή, ἀπό τόν ἐκπρόσωπο τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολιτεύσεως κ. Μ. Ἐ-

βερτ, τόν ἀντιδήμαρχο Ἀθηναίων κ. Ἀρ. Μπέη, ἐκπροσώπως κομμάτων, ἐβραϊκῶν ὀργανισμῶν καί ὀργανώσεων.

Ἡ ἐκδήλωση — πού ἔκλεισε μέ λαμπαδοφορία ἀθλητῶν καί ἑνὸς λεπτοῦ σιγῇ στή μνήμη τῶν ἀθῶων θυμάτων — γίνεται κάθε χρόνο, μέ στόχο ἀφ' ἑνὸς μὲν τήν ἀπότιση φόρου τιμῆς στά τραγικά θύματα τῶν Ναζί «ἐγκληματιῶν πολέμου», ἀφ' ἑτέρου δέ γιά νά διατηρηθεῖ ζωντανή ἡ ἀνάμνηση τοῦ τρομεροῦ γεγονότος, πού ἐπληξε πέρα ἀπὸ τόν Ἑβραϊσμό τήν ἀνθρωπότητα στό σύνολό της, ἐπιδιώκοντας πάντα νά ἀποτραπῇ ἡ ἐπανάληψη μιᾶς ἀνάλογης τραγωδίας στό μέλλον.

Παρέστησαν ὁ ὑπουργὸς Χωροταξίας, Οἰκισμοῦ & Περιβάλλοντος κ. Εὐ. Κουλουμπῆς, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς κυβερνήσεως, ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολιτεύσεως βουλευτῆς τῆς Ν.Δ. κ. Μιλτ. Ἐβερτ, ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ΚΚΕ κ. Κ. Σειρινιδῆς, ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ΚΚΕ ἑσῶτ. κ. Ἀντ. Τρίκας, ὁ Γεν. Γραμμ. τοῦ ΚΟΔΗΣΟ κ. Χαρ. Πρωτοπαπᾶς μέ τό μέλος τοῦ κόμματος κ. Φιλ. Μπάμη, οἱ βουλευτῆς τῆς Ν.Δ. κ. Ν. Ἀναγνωστόπουλος, Ἡλ. Βουγιουκλάκης καί Γ. Μπουγᾶς, ὁ ἀντιδήμαρχος Ἀθηναίων κ. Ἀρ. Μπέης, ὁ Διευθυντὴς Ραδιοφωνίας (ΕΡΤ-1) κ. Ἰακ. Καμπανέλης καί ὁ κ. καί ἡ κ. Ἰωάν. Πεσμαζόγλου.

Γραφέας, επιδιορθώνει τη γραφή επί κυλίνδρου της Τορά.

ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ:

Ένα από τὰ τρία σύγχρονα θρησκευάματα της σύγχρονης εποχής

Τοῦ κ. **ΙΩ. Α. ΔΡΟΥΛΙΑ**,
Καθηγητοῦ τῆς Ἀρσακείου
Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας Ψυχικοῦ

Τὰ τρία σύγχρονα σήμερα καὶ στενά συγγενῇ μεταξύ τους μεγάλα μονοθεϊστικά θρησκευάματα, δηλαδή ὁ Ἰουδαϊσμός μός, ὁ Χριστιανισμός καὶ ὁ Μουσουλμανισμός, ἀποδέχονται ἓνα Ὅν Ὑπέρτατο, Πνευματικό, Προσωπικό, Πάνσοφο, Παντοδύναμο καὶ Πανάγαθο Θεό, μέ τόν Ὅποῖον ὁ ἄνθρωπος, σάν πλάσμα καὶ τέκνο Του, τελεῖ σέ ἀμεση προσωπική σχέση.

Τά ἐν λόγω τρία θρησκευάματα ἔχουν βέβαια πολλά βασικά κοινά στοιχεῖα, μεταξύ δέ αὐτῶν καὶ τό θέμα τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ μοναδικοῦ θεοῦ Ὁντος στόν ἄνθρω-

πο. Τό σημαντικότερο πάντως κοινό σημεῖο τους συνίσταται στήν πίστη τους σέ ἓνα καί μοναδικό ἀληθινό Θεό!

Βλ. «Ἐγώ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου... οὐκ ἔσονται σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ» (Ἐξοδ. κ' 2 - 4).

Α' Ἰουδαϊσμός

Ἡ ἰουδαϊκή εἶναι ἀρχαιότατη μονοθεϊστική θρησκεία «ἐξ ἀποκαλύψεως».

— 'Ο 'Ιουδαϊσμός απέβη πρόδρομος, αποτελώντας προϋπόθεση για τον Χριστιανισμό μάλιστα δέ «παιδαγωγός γέγονεν εις Χριστόν», κατά τον απόστολο Παύλο (Γαλάτ. γ' 24), καθώς επίσης και κατά τον Κλήμεντα τον 'Αλεξανδρέα.

α) 'Ονοματολογικά και όντολογικά στοιχεία σχετικά με τον Κύριο και Θεό και τον Ισραηλιτικό λαό. 'Ονομασία και όντότητα.

— Τό όνομα του Θεού ήταν και είναι για τους 'Ισραηλίτες πανσεβάσμιο βλ. ανάλογη έντολη Δεκαλόγου «ού λήψει τό όνομα Κυρίου του Θεού σου επί ματαίω» ("Εξοδ. κ' 7). 'Η έντολη αυτή είναι απολύτως σεβαστή τόσο από τό Χριστιανισμό (πρβλ. Κυριακή Προσευχή «άγιασθήτω τό όνομά σου» Ματθ. στ' 9) όσο και από τό Μουσουλμανισμό.

Στόν 'Υψιστο προσδόθηκαν διάφορες όνομασίες, όπως μεταξύ άλλων 'Ελωχίμ, πού δηλώνει Θεός Δυνάμεις, και 'Ιαχβέ δηλαδή Κύριος. 'Απαγορευόταν ή μάλλον άπεφεύγτο από σεβασμό νά προφέρεται τό πρώτο και ιερώτατο Θείο όνομα. 'Απ' τά δύο αυτά όνόματα συνετέθη-κε τό 'Ιεχωβά, πού σημαίνει Κύριος ό Θεός.

“Αποψις της Συναγωγής Βενετίας του 14ου αιώνα.

'Ο 'Αδωνάι = Κύριος των Δυνάμεων θεωρείται άπ' τόν 'Ιουδαϊσμό ως Δημιουργός - Ποιητής του σύμπαντος κόσμου και του ανθρώπου, έχοντας **σχέση πατρική** με τά ανθρώπινα ποιήματά Του. 'Η όνομασία 'Ισραήλ, πού σημαίνει **δυνατός**, προσδόθηκε άρχικά στόν πατριάρχη (Γεν. λβ' 22 - 31) 'Ιακώβ μετά τόν άγώνα όλονύχτιας πάλης του με τό «Πρόσωπο» πού είχε μορφή ανθρώπου (πρβλ. 'Ανθρωπομορφισμός) και κατ' επέκταση στόν 'Ισραηλιτικό λαό.

— 'Ο 'Ιουδαϊκός λαός στό σύνολό του χαρακτηρίζεται και έθεωρείτο «έθνος άγιον, λαός περιούσιος» σέ άμεση σχέση βρισκόμενος με τόν ισχυρό Κύριο των Δυνάμεων. 'Η **θεοκρατική σχέση** όμως αυτή μεταξύ Θεού και λαού δέν ήταν άπλώς σχέση κυριαρχίας - κυριότητας Κυρίου και δουλείας ή ύποταγής άνελευθέρων ανθρώ-

πων, αλλά σχέση θεϊκής πατρότητας και ανθρώπινης υιότητας βλ. «και έσομαι υμίν εις Πατέρα και υμείς έσεσθέ μοι εις υιούς και θυγατέρας, λέγει Κύριος παντοκράτωρ» (Β' Κορ. στ' 18).

— 'Ο 'Ιουδαϊκός λαός χαρακτηρίστηκε βέβαια σάν περιούσιος λαός, όμως παρά τόν φαινομενικό σωβινισμό, στην Παλαιά Διαθήκη διαφαίνεται, όντας διάχυτο, ένα **πνεύμα ύπερεθνικό, πανεθνικό**. 'Ο ύπερεθνικός χαρακτήρας της Π.Δ. είναι έμφανής:

1) στό ιστορικό βιβλίο «Ρούθ». 'Η Ρούθ είναι μωαβίτισσα. 'Ομως άπόγονος αυτής της άλλόφυλης ήταν ό Δαυίδ. 'Από τή γενιά τους γεννήθηκε μάλιστα ό 'Ιησούς Χριστός — σωτήρας όλων των ανθρώπων άδιακρίτως.

'Η άλλοεθνής και άλλόθρησκη Ρούθ προβάλλεται μάλιστα από τήν Π.Δ. σάν ύπόδειγμα άρετής και άφοσιώσεως. Γι' αυτό και δικαιώνεται και τελικά άποκαθίσταται (βλ. όμώνυμο βιβλίο Π.Δ.).

2) στός Προφήτες ιδιαιτέρως παρουσιάζεται τό οικουμενικό πνεύμα της θεότητας (όπως θά δούμε σέ ιδιαίτερο βιβλίο μας).

Β' Λατρεία Ιουδαϊκή.

'Η λατρεία των 'Ιουδαίων άρχικά έκδηλωνόταν έκ πρώτης όψεως μόνο κατά τρόπο έξωτερικό, υλικό και τυπολατρικό, όπως τυπικά έμφανίζεται στό σχετικό βιβλίο της Π.Δ. τό Λευιτικό. Αυτό συνέβαινε, γιατί ό Ιουδαϊκός λαός είχε πολλαπλά νά άντιμετωπίσει είτε όμορους λαούς είδωλολατρικούς, όπως λ.χ. τούς Φιλισταίους, Μωαβίτες, Αίγυπτίους, Χαναανίους, είτε άλλους λαούς κατακτητές, όπως π.χ. τούς 'Ασσυροβαβυλωνίους, τούς Μήδους, επίσης τούς 'Ελληνες και Ρωμαίους. 'Όλοι αυτοί, είχαν συστηματικά όργανωμένη και άνεπτυγμένη τήν τυπική και υλική λατρεία. Γι' αυτό ποικίλες και πολυειδείς ύπήρξαν προφανώς οι πιέσεις, επιδράσεις και άντιδράσεις πού άσκήθηκαν στός 'Ιουδαίους από τούς ξένους.

'Ομως κατά βάθος ή Ιουδαϊκή θρησκεία, καθώς και ή λατρεία της, είναι δυνατόν νά χαρακτηριστεί σάν πνευματικώτατη, παρά τίς παρεκκλίσεις της και τούς σχετικούς τύπους. 'Η λατρεία κυρίως κατά τούς προφήτες όφείλει νά είναι πνευματική, έσωτερική, ψυχική, «βιωματική» και άληθινά άνθρωπιστική - κοινωνική, βλ. 'Ωσηέ: «άγάπην έπιθυμώ και όχι θυσίας (αίματηράς), γνώσιν Θεού και όχι όλοκαυτώματα» ή «έλεος (= έλεημοσύνη) θέλω και ου θυσίαν και επίγνωσιν Θεού ή όλοκαυτώματα» (στ' 6) και του 50ου ψαλμού του Δαυίδ «*θυσία τώ θεώ πνεύμα συντετριμμένον, καρδίαν συντετριμμένην και τεταπεινωμένην...*» (στίχ. 19) πρβλ. «*ποιείν δίκαια και άληθεύειν άρεστά παρά Θεώ μάλλον ή θυσιών αίμα*» (Παροιμίαι κα' 3).

Γ' Κοινωνικές Ιουδαϊκές Ιδέες

1ον) 'Η **θέση της γυναίκας στην Ιουδαϊκή κοινοτική ζωή — διασυζυγικές σχέσεις**

Στή Γένεση αναφέρεται άλληγορικά, ότι ή Εύα (ή γυναίκα) δημιουργήθηκε «*έκ της πλευράς του 'Αδάμ*» (του άνδρός) (Γεν. β' 21). 'Ετσι παρουσιάζεται άνάγλυφα για

νά δηλωθεί, πώς η γυναίκα είναι ισότιμη ολόπλευρα και ισάξια με τον άντρα, του οποίου αποτελεί alter ego, «όστων ἐκ τῶν ὁστέων καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός» του (Γεν. β' 23).

— Είναι γνωστό, ότι ακόμη και κατά την αριστοτελική θεώρηση η γυναίκα εκλαμβάνονταν ως δν δευτερεύουσας κατηγορίας - κατώτερης μοίρας από τον άντρα. Έξ άλλου ο σταγειρίτης φιλόσοφος θεωρούσε υποδεέστερα τὰ παιδιά καὶ τούς δούλους, καθώς και τις γυναίκες ἐξ ἐπόψεως βουλήσεως.

Αντίθετα, στον ισραηλιτικό λαό η γυναίκα κατείχε σημαντική θέση σάν σύζυγος καὶ μητέρα. Κατά τὸ Δευτερονόμιο, ὁ Ἑβραῖος σύζυγος δὲν εἶχε «τὸ δικαίωμα τῆς πωλήσεως οὔτε τῆς τιμωρίας καὶ πολὺ ὀλιγότερον τοῦ φόβου τῆς γυναικός, ἀλλ' οὔδ' τῆς παλλακῆς αὐτοῦ, ἔστω καὶ ἂν αὕτη ᾗτο δούλη» (Δευτερ. κα' 14).

Αν μάλιστα συμπεριφερόταν ὁ ἄνδρας ἄπρεπα στή γυναίκα του, ἐκείνη εἶχε τὴ δυνατότητα (δικαίωμα) νά προσφύγει σὸ δικαστήριο καὶ νά ζητήσει διαζύγιο - «ἀποστάσιον» (Δευτερ. κδ' 1). Μετὰ τὸ διαζύγιο ἐπιτρεπόταν καὶ ὁ β' γάμος.

Ἡ γυναίκα δὲν γονυπετοῦσε μπροστὰ σὸ σύζυγό της, ἐνῶ αὐτὸ γινόταν στοὺς Πέρσες, πού οὔτε ἡ βασίλισσα ἀποτολμοῦσε νά ἐμφανιστεῖ ισότιμα μπροστὰ σὸ μέγα βασιλέα.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμη καὶ ἀρχηγὸς μάλιστα τοῦ ιουδαϊκοῦ λαοῦ καταστάθηκε γυναίκα ὡς «κριτής» ἡ περιώνυμη Δεββώρα.

2ον) Ὁ Θεσμός τῆς δουλείας

Οἱ Ἑβραῖοι δὲν ἦταν δυνατόν ἐπ' ἀπειρον νά κατέχουν σάν res (= πράγματα) τοὺς δούλους τους, χρησιμοποιώντας τους γιὰ χειρωνακτικὴ ἐργασία. Ὁφείλαν νά τοὺς ἀπελευθερώσουν, κηρύσσοντάς τους ἀπελεύθερους μετὰ ἀπὸ ὀρισμένα ἔτη (ἐπταετία) ἢ κατὰ τὸ ἱωβηλαῖο, βλ. *Ἐξ ἔτη δουλεύσει σοι, τῷ δὲ ἐβδόμῳ ἔτει ἀπελεύσεται ἐλεύθερος δωρεάν* ("Ἐξοδος κα' 1-2 καὶ Δευτερ. ιε' 12).

Ἡ πράξη αὕτη βασίζεται σὸ ὅτι ὁ δούλος ὅπως καὶ ὁ ἐλεύθερος κύριος θεωροῦνται σύνδουλοι, ἔχοντας μοναδικό κοινὸ Κύριο τὸ Θεό, ὄντας τέκνα Του ἀμφότεροι.

3ον) Κοινωνικὴ μέριμνα γιὰ τοὺς ἀκτήμονες

Γιὰ τοὺς ἀκτήμονες (προλετάρους) εἶχε ληφθεῖ ἰδιαί-

Εὐλογραφία με παράσταση ἀπὸ ἑορτασμό τοῦ Σιμχάτ Τορά (Ρωσία 1920).

τερη πρόνοια σὸν ισραηλιτικὸ χῶρο. Ἦταν ἐπιβεβλημένο γιὰ τοὺς γαιοκτῆμονες, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ θερισμοῦ, νά ἀφήνουν ἀθήριστο ἓνα τμήμα - ἓνα μέρος καλλιεργημένης γῆς ὥστε νά καρπώνονται οἱ ἄποροι τὰ ἀγαθὰ, τὰ κατάλοιπα τοῦ θερισμοῦ (βλ. Λευϊτικόν ιθ' 9 - 11, Δευτερονόμιον κδ' 21). Μάλιστα τὸ 1/10 τοῦ ὅλου εἰσοδήματός τους ἔπρεπε νά δίνεται γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς κοινότητος (αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν περιώνυμη δεκάτη). Αὕτη ἰσχὺε μέχρι σήμερα γιὰ τὸ δέκατο τῶν εἰσοδημάτων τῶν Ἰσραηλιτῶν (ὄντας θά ἐλέγαμε ἔμμεση φορολογία). Ἡ ἐν λόγῳ προσφορά θεωρεῖται σάν δωρεά πρὸς τὸν Θεό (πρβλ. Λευϊτικὸ καὶ σχετικὴ διήγηση γιὰ τὴ Ρούθ σκτὸ ὁμώνυμο βιβλίο7).

— Κάθε 7ο ἔτος, καθώς καὶ κατὰ τὸ ἱωβηλαῖο ἔτος, γινόταν ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἐγγείων ἀγαθῶν. Οἱ δανειστὲς τότε ἐχάριζαν ὅ,τι εἶχαν δανείσει σὸν ὁμόθηρσκό τους. Ἔτσι ἐφαρμόζουν τὸ «ἀξίωμα» ὅτι ἡ γῆ ἀνήκει σὸν Κύριον καὶ Θεὸ καὶ ἄρα σέ ὅλους, ἐνῶ οἱ κάτοικοι καὶ ἰδιοκτῆτες ἦταν πάροικοι τοῦ ἐνός Κυρίου τῆς γῆς (Λευϊτ. κε' καὶ ἐξ.).

(Ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Αἰώνιες ἀναζητήσεις καὶ ἀνάλογες θεωρήσεις — τοῦ ὄντως Ὀντος — Ἀθῆναι 1981, σελ. 51 κ.έ.).

Γ. ΙΩΑΝΝΟΥ:

ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ

Ἡ πρωτεύουσα τῶν προσφύγων

(Ἀθήνα: Κέδρος, 1984).

Στὸ βιβλίο αὐτό, ἐκτός τῶν ἄλλων, περιλαμβάνεται τὸ πεζογράφημα «Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις» πού πρωτοδημοσιεύτηκε σὸ εἰδικὸ τεύχος τῶν «Χρονικῶν» γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη κι ἀναφέρεται σὸ διωγμὸ τῶν Ἑβραίων τῆς Συμπρωτεύουσας. Ἐπίσης σὸ ἴδιο βιβλίο ὑπάρχει τὸ πεζογράφημα «Εἰς ἑαυτόν», ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὸν τίτλο τῆς πρώτης του ποιητι-

κῆς συλλογῆς «Ἡλιοτρόπια» (Θεσ/νίκη, 1954), ἐννοοῦσε τὸ κίτρινο ἀστρο τῶν Ἑβραίων, καὶ ἐπίσης μετὰ τὴν ἀφιέρωση τῆς ἴδιας συλλογῆς «σὸν Λάζαρο», ἀναφερόταν «σὸν ἀγνωστο Ἑβραῖο φίλο». Σελίδες γιὰ τοὺς Ἑβραίους τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι οἱ 16 - 17, 22 - 23, 58 - 70, 72, 129, 211, 227 κ.ά.

(Σελίδες 279. Τιμὴ ὄρχ. 800)

Ἑβραῖοι προσευχόμενοι

ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ

Δρ. Γιώργου Μουστάκη

Θεολόγου — Κοινωνιολόγου

Τό μονοθεϊστικό κήρυγμα τῶν προφητῶν τῆς Βίβλου

Στά ἑβραϊκά Nabhi σημαίνει προφήτης καί παράγεται ἀπό τήν ἀκκαδική λέξη Nabu (αὐτός πού ἔχει λάβει κλήση ἢ ἐντολή γιά νά μιλήσει). Ὑπάρχει ἀκόμη καί ὁ τύπος Nabi - ilisu (ὁ καλεσμένος ἀπό τό Θεό). Στήν ἑλληνική κλασική περίοδο καί συγκεκριμένα στό Ρήσο τοῦ Εὐριπίδη ἡ λέξη προφήτης σημαίνει (προφάναι) δηλαδή νά ὁμιλεῖ κάποιος πρῖν ἀπό τήν πραγματοποίηση ἑνός γεγονότος. Στά κείμενα ὅμως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀποδίδονται καί ἄλλα χαρακτηριστικά στίς προσωπικότητες τῶν προφητῶν ὅπως (Mal' akh Jahweh) ἀγγελιαφόρος τοῦ Θεοῦ) (ebhedh Jahweh) λάτρης τοῦ γιανχβέ, (is Elohim) ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ. Ἀκόμη ἀποκαλοῦνται μέ τά λαϊκά λειτουργήματά τους, ὅπως (ro' eh) ποιμένας (somer) φύλακας (orheh) ἀγρυπνος κ.τλ.

Στήν ἑλληνική βιβλιογραφία δέν εἶναι πολλά τά ἔργα πού ἔχουν ἀφιερωθεῖ στό ἔργο τῶν προφητῶν τῆς Βίβλου καί τοῦ ριζοσπαστικοῦ μονοθεϊσμοῦ τους. Στά δάχτυλα τοῦ ἑνός χεριοῦ μετροῦνται οἱ αὐτοτελεῖς μελέ-

τες. Πολλά ὅμως τά ἄρθρα, οἱ ἐπιφυλλίδες καί συχνές - πυκνές οἱ ἀναφορές στά λεγόμενά τους καί κυρίως στή δράση τους. Προσωπικά νομίζουμε ὅτι ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος στό ἔργο του *Ὁ Χριστιανισμός καί ἡ ἐποχή μας* ἔχει ἀφιερώσει, παρά τή μεγαλοστομία πού τίς διακρίνει, μερικές διαλεχτές σελίδες γιά τόν ἀγέραστο προφητισμό τοῦ ἱσραηλιτικοῦ μονοθεϊσμοῦ.

Γράφει λοιπόν γιά τοὺς βιβλικούς προφήτες:

Θά σταθῶ λίγο στοὺς προφήτες τοῦ Ἰσραήλ. Εἶπαμε ὅτι εἶναι ἴσως οἱ μόνοι πού προσπάθησαν νά προετοιμᾶσουν τό λαό τους γιά τά ἐρχόμενα, γιά τίς ὥρες τίς μεγάλες καί τίς κακές. Μόνον ὁ Ἰσραήλ γέννησε πνεύματα σάν τόν Δαυίδ, τόν Ἡσαΐα, τόν Ἰερεμία, τόν Ἰεζεκιήλ. Ὁ Ἰσραήλ ἦταν λαός μεγάλων παθημάτων. Λιμοί, λοιμοί, καταποντισμοί, ἐπιδρομές ἀλλοφύλων, πολιορκίες καί ἥττες, μετοικεσίες καί ἐξανδραποδισμοί — καί ὅλα αὐτά πλάϊ στήν ἔρημο, τή νεκρή φύση καί πλάϊ στή νεκρή θάλασσα — χαρακτηρίζουν τή ζωή τοῦ Ἰσραήλ. Ἰσως γι' αὐτό καί ὁ Κύριος τῶν Δυνάμεων στάθηκε πῶς πολύ κοντά του. Καί μιλοῦσε στοὺς προφήτες τοῦ Ἰσραήλ. Τοὺς μιλοῦσε τάχα στ' ἀλήθεια; Οἱ ἴδιοι πίστευαν ὅτι τόν ἄκουγαν. Naί, ἀναμφίβολο εἶναι ὅτι τό πίστευαν. Δέν εἶχε, ἴσως, γεννηθεῖ ἀκόμα ποτέ ἡ ἀμφιβολία. Δέν εἶχε πάντως γεννηθεῖ ὡς καθεστῶς ψυχῆς ἢ ὡς μέθοδος. Δέν ὑπάρχουν τεχνάσματα στά λόγια ἢ στίς κραυγές τῶν προφητῶν. Μονάχα ὁποιος πιστεύει ὅτι τοῦ μιλεῖ ὁ Θεός μπορεῖ νά μιλήσει ἢ νά ὀργισθεῖ ἢ νά θρηνήσει δπως μίλησαν, ὀργίσθηκαν οἱ προφῆτες. Ἡ γλῶσσα τους εἶναι

(Ἀπόσπασμα ἀπό τό βιβλίον του *Οἱ πέντε μεγάλες θρησκείες τοῦ κόσμου* — Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Πατάκη, 1984 — σελ. 139 - 148).

ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ

ταυτόχρονα σκληρή και τρυφερή. Τήν ώρα που όργιζονται οι προφήτες ή που μεταφέρουν του όργισμένου Θεού τους λόγους, συνδυάζουν τη σκληρή λέξη και σκέψη με τις πιό απαλές παρομοιώσεις, με την άμπελο, με τους έλαιώνες, με τους κέδρους, με τα κρίνα, με τα χελιδόνια, με τα περιστέρια, με τα πρόβατα. «Ευφράνθητι, έρημος διψώσα», λέει ο 'Ησαΐας, «άγαλλιάσθω έρημος και άνθητω ως κρίνον». Και λέει ο Θεός με τα χείλη του 'Ησαΐα: «θήσω εις την άνυδρον γην κέδρον και πύξον και μυρσίνην και κυπάρισσον και λεύκην, ίνα ίδωσι και γνώσι και έννοηθώσι και έπιστύνται όμα, ότι χείρ Κυρίου έποίησε ταύτα...». Και μέσ' στην πιό μεγάλη όργή του, λέει ο Κύριος στόν 'Ιεζεκιήλ με μίαν άφταστη τρυφερότητα και θλίψη: «και διεσπάρη τά πρόβατά μου έν παντί όρει και επί πάν βουνόν ύψηλόν και επί προσώπου πάσης της γής διεσπάρη, και ούκ ήν ό έκζητών ουδέ ό άποστρέφων». Ναί, ή ψυχή των προφητών είναι γεμάτη θλίψη και τρυφερότητα, κι όταν άκόμα ό νούς τους είναι γεμάτος όργη. 'Η θλίψη — ή μόνιμη, βαθιά και άκατάλυτη θλίψη — είναι τό μεγάλο γεγονός μέσ' στην ψυχή των προφητών. 'Η θλίψη σώζει τόν άνθρωπο. 'Η θλίψη είναι τό «σωτήριον». Τόν σώζει από καθετί που είναι λιγότερο από τόν έαυτό του. Ταιριασμένη με τη θλίψη, γίνεται ή κάθε μας σκέψη και πράξη καλύτερη, άφθονώτερη, καθαρότερη.

Ο λαός του 'Ισραήλ, άφοϋ τόν παιδεύσαν και τόν προετοίμασαν οι προφήτες, άνθεξε σέ ό,τι δέν θ' άντεχε κανένας άλλος λαός. Τόν πήραν οι άνεμοι και τόν έσκόρπισαν. Οι βασιλείς του έγιναν ζητιάνοι και οι παρθένες του μαράζωσαν. Θρηνηό 'Ιερεμίας: «Και έξήρθη εκ θυγατρός Σιών πάσα ή εύπρέπεια αυτής' έγέγοντο οι άρχοντες αυτής ως κριοί οϋχ ευρίσκοντες νομήν και έπορεύοντο έν οϋκ ισχύι κατά πρόσωπον διώκοντος... 'Ακούσατε δή, πάντες οι λαοί, και ίδετε τό άλγος μου' παρθένου μου και νεανίσκου μου έπορεύθησαν έν αιχμαλωσία». 'Αλλοι λαοί πέθαναν ή χάθηκαν μέσ' στην ιστορία, όταν έλειψαν οι γεωγραφικές προϋποθέσεις και οι πολιτικές έγγυήσεις για τη λαϊκή τους ένότητα. Οι 'Ιουδαίοι στερεώθηκαν άκόμα περισσότερο, όταν ή μοίρα και ή όργη του Θεού τους καταδίκασε να 'ναι άνεδαφικοί, χωρίς δικό τους έδαφος. Γή τους έγιναν ή κάθε ξεनिτιά, κι ή πιό βαριά. 'Ανθεξαν στους πιό σκληρούς και βίαιους διωγμούς' και σέ κάτι άλλο άκόμη που είναι χειρότερο κι από τό πύρ κι από τόν σίδηρον: στην περιφρόνηση. 'Η περιφρόνηση τους έκαμε υπερέφανους μέσα τους, όσο κι άν φόρεσαν τη μάσκα της δουλοπρέπειας και της κολακείας. 'Όπου κι άν βρέθηκαν, στη Δύση ή στην 'Ανατολή, σέ χώρες του Βορρά ή του ήλιου, έμειναν οι ίδιοι. 'Η κάθε έβραϊκή οικογένεια ήταν κι ένας όλόκληρος λαός, μιά όλόκληρη φυλή. Είκοσι αιώνες ιστορίας, και μάλιστα περισσότεροι, αγνόησαν τήν ύπαρξη του 'Ισραήλ, άλλα και ό 'Ισραήλ αγνόησε τούς αιώνες. Οι αιώνες, αγνοώντας τόν 'Ισραήλ, δέν τόν ένίκησαν. 'Ο 'Ισραήλ, αγνοώντας τούς αιώνες, τούς ένίκησε. Κρατήθηκε όρθιος πίσω από τόσα κράτη που έπεσαν, χωρίς να πάρει μέρος σέ καμιά μάχη, χωρίς να συμμερισθεί τήν τύχη ουτε νικητών ουτε ήττημένων ουτε τη δόξα τους

ουτε τήν ντροπή τους. 'Αν και ήταν λαός γενναίος που είχε μιά καλή πολεμική παράδοση, επνιξε ό 'Ισραήλ μέσα του τήν παράδοση αυτή, και δέ θέλησε να θεωρήσει άξιο της γενναίας καρδιάς του κανένα πόλεμο από όσους έχουν συνδεθεί με τήν πολιτική και ήθική διαμόρφωση της Εύρώπης.

'Ετσι σημειώθηκε ένα μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία του κόσμου, τό φαινόμενο ενός λαού που πίσω από τήν ιστορική άφάνεια της διασποράς του διατήρησε έντονη, όσο κανένας άλλος λαός, τη συνοχή του. 'Αλλά πώς μπορεί να γίνει καν σύγκριση με άλλους λαούς; 'Η διασπορά του 'Ισραήλ είναι κάτι τό καταπληκτικό. 'Ο Στράβων λέει ότι στην εποχή του Σύλλα δέν ήταν πόλη όπου να μην είχαν εισδύσει οι 'Ιουδαίοι. Τι ζητούσαν τάχα, φεύγοντας από τήν πατρίδα τους; 'Εφευγαν οι Φοίνικες και οι 'Ελληνες, αλλά για να ιδρύσουν άποικίες, για να κατακτήσουν άγορές, για να δοξάσουν τη μητρόπολη, για να εξαπλωθούν στόν κόσμο. 'Αλλο ή έξάπλωση και άλλο ή διασπορά. Ποιό είναι τό ειδικό νόημα της ιουδαϊκής διασποράς; Κάμποσους, βέβαια, 'Ιουδαίους είχαν εγκαταστήσει ό Μέγας 'Αλέξανδρος και ό Πτολεμαίος ό Α' στην 'Αλεξάνδρεια ή ό 'Αντίοχος ό Γ', ό Μέγας στη Μικρά 'Ασία. 'Αν εξαιρέσουμε, όμως, τις τέτοιες μετοικεσίες που άνάγονται στό θέλημα των κατακτητών, ή μεγάλη διασπορά του 'Ισραήλ στόν κόσμο όλόκληρο δέ βρίσκει τό νόημά της ουτε στη βία και στην πληθυσμιακή πολιτική των κατακτητών ουτε στην τάση του ίδιου του 'Ισραήλ να κατακτήσει τόπους και να ιδρύσει άποικίες. Κι αυτό, άκόμα, τό εμπορικό ελατήριο γεννήθηκε άργότερα στη σκέψη των 'Ιουδαίων που έφευγαν από τήν πατρίδα τους ως ξεριζωμένοι γεωργοί, κηπουροί και χειρώνακτες. Στενή ήταν βέβαια, ή πατρίδα τους, βαρειά ή δουλειά και ή ιστορική άφάνεια στα όρια της Παλαιστίνης ή και της Μεσοποταμίας. 'Αλλά μήπως έφευγαν από τη δουλειά και τήν ιστορική άφάνεια, για να βρουν τήν έλευθερία και τη δόξα; 'Εφευγαν, μόνο και μόνο για να φύγουν, αδιάφορο αν θά ζούσαν χειρότερα και αν θά καταντούσαν πιό άσημοι και πιό φτωχοί' έφευγαν για να φθάσουν παντού, για να εισδύσουν παντού, για να πραγματοποιήσουν τήν πιό άδοξη, αλλά ταυτόχρονα τήν πιό μόνιμη και τήν πιό άποτελεσματική διείσδυση που έχει σημειωθεί στόν κόσμο. Και έφθασαν παντού. Στόν Ζ' αιώνα μ.Χ. σημειώνεται ή παρουσία τους και σ' αυτή τήν 'Αγγλία. Και ό λαός αυτός που κατάφερε να φθάσει και να εισδύσει παντού, ήταν λαός ήττημένος, λαός χωρίς κράτος, λαός κατατρεγμένος, λαός που της ψυχής του μόνιμος σύντροφος ήταν ό φόβος. Είχε, όμως, ή ψυχή του κι έναν άλλο μόνιμο σύντροφο: τό λόγο των προφητών. 'Η πειθαρχία και ύποταγή των 'Ιουδαίων στό λόγο των προφητών ήταν ή μεγάλη τους δύναμη.

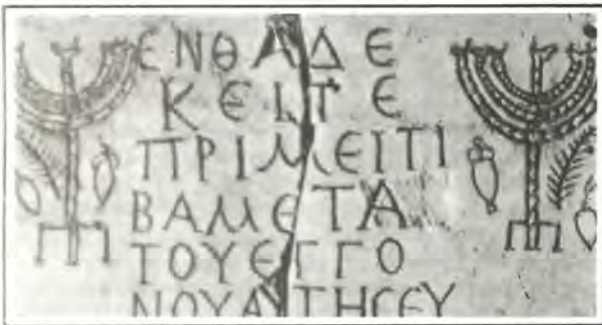
Οι προφήτες του 'Ισραήλ, παιδεύοντας τήν ψυχή του λαού τους, θαρρούσαν ίσως ότι τήν προετοιμαζαν για ν' άντιμετωπίσει δοκιμασίες που θά κρατούσαν μόνο δέκα

ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ

ή εκατό ή διακόσια χρόνια. Κι όμως, οι δοκιμασίες κράτησαν επάνω από δύο χιλιάδες χρόνια. Και τό έργο τών προφητών κράτησε άλλο τόσο. Τό φαινόμενο είναι θαυμαστό. Τά λόγια του 'Ιερεμία, πού μνημονεύσαμε παραπάνω, είπώθηκαν μέ άφορμή μία ταπείνωση και μετοικεσία πού, άν συγκριθεί μέ όσα ήρθαν άργότερα, ήταν μία παροδική περιπέτεια. Κι όμως, είπώθηκαν ουσιαστικά — τό προαισθάνθηκε τάχα ό μεγάλος ποιητής τών θρήνων; — γιά τή μεγάλη διασπορά πού κράτησε περισσότερο άπό δύο είκοσι αιώνες. 'Η άντοχή του 'Ισραήλ μαρτυρεί άμεσα γιά τήν άντοχή του λόγου τών προφητών. Οί προφήτες δέν προφήτευσαν, αλλά έδρασαν' κι ή δράση τους φθάνει ως τίς μέρες μας. Είναι πολύ μεγάλη ή σημασία του λόγου, του άληθινού και του μεγάλου' είναι δραστικότητα από τή μεγαλύτερη ιστορική πράξη. Καμιά μάχη και

Επιτύμβιος πλάκα της Ρωμαϊκής περιόδου

κανένα πολίτευμα δέν εξασφάλισαν τή ζωή ενός λαού γιά χιλιάδες χρόνια' ούτε ή μάχη του Μαραθώνος, ούτε ή respublica. Μόνον ό λόγος, εκείνος πού επήγαγε από τή θλίψη τών προφητών, από τή δημιουργική θλίψη μεγάλων φίλων του θεού και τών ανθρώπων, μπορούσε νά πλάσει τίς ψυχικές δυνάμεις πού εξασφάλισαν στον 'Ισραήλ τήν επιβίωσή του ως τίς μέρες μας.

Προφήτες: Οί έχθροί τών ειδώλων

Ο βιβλικός προφητισμός είναι ένα μοναδικό φαινόμενο στην παγκόσμια ιστορία τών θρησκευμάτων. Είναι καθαρό γνώρισμα τής γιαχβικής μονοθεϊστικής παράδοσης. Βέβαια προφητικά φαινόμενα, όράσεις και ένύπνια εμφανίζονται και σ' άλλες θρησκείες όπως ή αϊγυπτιακή. Οί προφητείες όμως του Ιρωεγ είναι συναισθηματικές και ύποκειμενικές περιγραφές παράλογων γεγονότων. 'Η προφητεία είναι ακριβής προαγγελία μελλοντικών γεγονότων ύπαγορευμένων από μία έντονη θρησκευτική διαίσθηση πού δέν χάνει όμως τήν αυτοκυριαρχία της και όπως ό Γερμανός θεολόγος έρμινεβέι, ή βιβλική προφητεία είναι «άποτέλεσμα τής θείας ένεργείας επί του διαλεγμένου σκεύους της».

‘Ο βιβλικός προφητισμός είναι τό ύψηλότερο στοιχείο τής θρησκείας τής Παλ. Διαθήκης και μία τών μεγαλύτερων πνευματικών κινήσεων όλοκληρου τής ανθρωπότητας. ‘Όλοι οί φιλόσοφοι, όλοι οί νομοθέτες, όλοι οί ιδρυτές θρησκειών στό σύνολό τους δέν έξήγγειλαν τόσες ριζοσπαστικές ιδέες όσες οί λίγοι προφήτες τής Παλ. Διαθήκης ύποστηρίζε ό παλαιοδιαθηκολόγος Dennefeld. Οί προφήτες άκόμη δέν προέρχονταν από πλούσιες οίκογένειες. ‘Αντίθετα ήταν παιδιά του λαού της. ‘Ο ‘Ελισσαίος π.χ. ήταν χωρικός, ό ‘Αμώς βοσκός και ό ‘Ωση από πολύ φτωχή και ταπεινή οίκογένεια χειρωνακτών.

Οί θείες άνακοινώσεις γίνονται στους προφήτες «δι' έσωτερικής όράσεως» καθαρά διανοητικής λειτουργίας και ψυχολογικής κατάστασης. «Και έγένετο λόγος Κυρίου πρό μέ λέγων». Και ενώ όμιλει στή διάνοια ό θεός ένεργεί και κινεί τά προφητικά αισθήματα μέ έντελώς αισθητές έξωτερικές εικόνες. 'Η ψυχολογική κατάσταση του προφήτη είναι τέτοια, τήν ώρα πού γίνεται δέκτης τών θείων μηνυμάτων, ώστε άποξενώνεται από τόν κόσμο πού τόν περιβάλλει και περιπίπτει σ' έκστατική κατάσταση. 'Η ζωηρή άπορρόφηση του από τά έσωτερικά του γεγονότα άποσπά τόν προφήτη από έξωτερικές θορυβώδεις ένεργειες, και μακριά από κάθε βέβηλη επίδειξη ή έπιβολή μαγικού τύπου πάνω σέ ύπνωτισμένους όπαδούς και άκολούθους.

Τήν ώρα πού ό βιβλικός προφήτης έξαγγέλλει τά λόγια του Κυρίου, τά προφητικά, είναι «αυτό - κυριαρχούμενος και έχει πλήρη έλεγχο λόγων και πράξεων» και όχι όπως οί διάφορες Πυθίες ή ύπνωτισμένοι ιεροδιάμεσοι. Τήν ώρα τής λειτουργίας τής προφητείας ό κάθε προφήτης διατηρεί τό δικό του χαρακτήρα στή διατύπωση τών άποκαλυμμένων άληθειών και λόγων του γιαχβέ τά όποια άποδίδει μέ πιστότητα, αλλά, και μέ τό δικό του λογικό συναισθηματικό χρώμα. Κι άς μήν ξεχνάμε ποτέ ότι οί προφήτες είναι διαγγελοί του Κυρίου και ποτέ μαγικά ή παθητικά φερέφωνα. Γι' αυτό τά κείμενά τους άρχίζουν όχι μέ τό άτομικιστικό ΕΓΩ ΛΕΓΩ αλλά τό γεμάτο δέος «ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ ΚΥΡΙΟΣ».

Τώρα, όσον άφορά τό περιεχόμενο του προφητικού κηρύγματος είναι τό πιό άντι - ειδωλολατρικό μήνυμα πού άκούστηκε ποτέ στήν ιστορία τών θρησκευτικών. Και ίδού.

‘Αγεναλόγητος είναι και άνειρήνευτος θά παραμείνει μέχρι τή συντέλεια τών αίωνων ό πόλεμος ανάμεσα στον άληθινό θεό του προφητικού μονοθεϊσμού Παλαιάς και Καινής Διαθήκης και τόν άλλοτριωμένο κόσμο τών ειδώλων. Κάθε φορά πού μέρες πονηρές και χρόνια δισηκτα τής ήθικοπνευματικής όπισθοδρόμησης (δυστυχώς ή άρετή άτόμων και λαών δέν άκολουθεί πάντα τήν προοδευτική εύθεία του χρόνου, αλλά άρετή και χρόνος μπορεί πολλές φορές νά βαδίζουν άντίστροφα μέσα

ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ

στήν Ιστορία), υποκαίνε τούς άνομους πόθους και τά είδωλολατρικά ένστικτα του λαού και τόν κάνουν νά επιθυμεί τήν πολυθεΐα των Αίγυπτίων και τήν ύποκρισία των Φιλισταίων, τότε άμεση και ζωτική θά παρουσιάζεται ή ανάγκη, νά «έγερθούν» προφήτες τίμιου του θεού και του λαού.

Ο προφήτης Κυρίου δέν άρνείται τίς ύγιείς λαΐκο-θρησκευτικές παραδόσεις, ούτε τά ανθρωπιστικά αισθήματα, όταν όλα ταύτα δέν έρχονται σέ αντίθεση μέ του Παντοκράτορα τό θέλημα τό άγιο. Έκείνο όμως πού πεισματικά άρνείται ο γνήσιος προφήτης, είναι νά άλλοιωσει και νά σχετικοποιήσει του θεού τό άπόλυτο μήνυμα και νά συμβιβάσει τό ιερό μέ τό άνέερο, τό φώς μέ τό σκοτάδι, τό καθαρό μέ τό άκάθαρο. Ο γνήσιος προφήτης είναι ο έπίγειος υπερασπιστής της τιμής του θεού, πού ακόμα και τήν πολύτιμη ζωή του μέ χαρά θυσιάζει, γιά νά μείνει άνόθευτη ή λατρεία του 'Ιεχωβά από στοιχειά ξένα και είδωλολατρικά της ανθρωπίνης αδυναμίας. Ουδέποτε ο προφήτης ανταλλάσσει τήν αλήθεια μέ τό ψέμα, τόν ίσιο λόγο μέ τόν πλάγιο. Τό κήρυγμά του έχει τίς ιδιότητες του κολλύριου πού καυτηριάζει πρώτα γιά νά γιάνει ύστερα. Μισείται, όταν ζει, και του κάνουν τό βίο άβίωτο οί λίγοι, οί συμφεροντολόγοι. Κι όταν πεθάνει, τότε οίκοδομούν γι' αυτόν μνημεία μεγαλόπρεπα, γιά νά διαιωνίσουν, τάχατες, τή μνήμη του. Η λαϊκή όμως ψυχή, πού δέν ξεγελιέται από τά τερτίπια και τίς ίντριγκες του κατεστημένου, πούχει αλάνθαστο κριτήριο, απλώνει στοργικά τ' άδοξα φυλλοκάρδια της γιά νά σκεπάσει, νά ένθαρρύνει, ν' ανακουφίσει τό δίκαιο και ξεμοναχιασμένο λαϊκό αγωνιστή, σέ καιρούς χαλεπούς της καταδίωξης του από τούς δυνατούς της ήμέρας.

Κορυφαίο διαγγελέα του λόγου, του Θεού, πύρινο προστάτη των λαϊκών δικαιωμάτων, ριψοκίνδυνο υπερασπιστή της καταπιεσμένης φτωχολογιάς, μέσα στή σепτή χορεία των προφητών της Βίβλου διακρίνουμε τόν 'Αμών, του γιαχβέ τό διαλεκτό θεράποντα. Αυτός ο μεγαλόστομος κεραυνωτής της κοινωνικής άδικίας ήταν βοσκός στο έπάγγελμα, αλλά πήρε χάρισμα θεόσταλτο, νά γίνει ο τρυφερός τιμωρός μιάς ύλιστικής κοινωνίας, μέ σάπια θεμέλια και απάνθρωπους προσανατολισμούς. Τό ζηλωτικό γιά άποκάλυψη - κρίση, καθαροση, θεραπεία κήρυγμα του βοσκού - προφήτη, είναι ένας όριακός σταθμός στην Ιστορία του μονοθεΐσμου. Είναι μία από τίς σπάνιες φορές όπου ο παντοκράτορας Κύριος άποκαλύπτει τόν έαυτό του μέσα από τό διαλεγμένο του δούλο σάν έκδικητή του λαού του, μέχρι «τρίτης γενεάς» εάν αυτός ο περιούσιος λαός δέν καταπαύσει από τά πονηρά του έργα, πού ένα φθαρμένο ιερατείο μέ τό παράδειγμά του πρόβαλλε σέ κάθε πτυχή της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής του. Στην έρμηνεία της Ιστορίας στο «Δευτεροσηαία», βλέπουμε τό γιαχβέ νά καλεί τούς ξένους λαούς και άλλόφυλους, γιά νά τιμω-

ρήσουν τόν «περιούσιο λαό» «ένεκα των σφοδρών άδικιών του». Έτσι γιά πρώτη φορά στην Ιστορία των θρησκευμάτων άντικρίζουμε ένα θεό πού 'χει τή δύναμη νά άποκολλιέται κι άπ' αυτά τά ίδια τά παιδιά του, γιά νά τά τιμωρήσει μέ σκληρότητα τρυφερή. Έδώ ο θεός της Παλαιάς Γραφής άναδεικνύεται σέ πανανθρώπινο παιδαγωγό πού άπειλεί, τιμωρεί και έτσι σώζει.

Γιά τόν άγέραστο προφητισμό της Βίβλου και τήν ήγετική έπιβολή πού αυτός άσκούσε πάνω στον «περιούσιο λαό του Κυρίου» έχει γράψει ο Παν. Κανελλόπουλος:

Οι προφήτες παιδεύαν, αυτός ήταν προπάντων ο σκοπός τους, τίς ψυχές των συμπατριωτών τους, τήν ψυχή του περιούσιου λαού. Ποιός όμως βρέθηκε ύστερ' από τούς προφήτες του 'Ισραήλ νά παιδέψει τήν ψυχή του λαού; Κανένας. Μόνο οί προφήτες είχαν αυτή τήν τρυφερή σκληρότητα. Όλοι οί άλλοι ήγέτες λαών (και θρησκειών έμείς θά προσθέταμε) κολακεύουν τήν ψυχή του λαού τους ή τήν άγνοούν. Όσοι τήν άγνοούν (άλλά και κάμποσοι από όσους τήν κολακεύουν) συμβαίνει και νά τήν ποδοπατούν. Στίς δημοκρατίες τήν κολακεύουν. Οί προφήτες όμως δέν ήταν δημοκρατικοί. Δέν ήταν όμως, ούτε τύραννοι, ούτε άπολυταρχικοί. Τυραννούσαν και τιμωρούσαν πρό πάντων και πριν από όλους τούς άλλους τόν έαυτό τους. Όποιος όμως θεωρεί πρώτον ένοχον τόν έαυτό του δέν είναι τύραννος.

Αυτά τονίζει στο κλασικό του 'Ο Χριστιανισμός και ή εποχή μας έπιγραμματικά και βαθυστόχαστα ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Τό χάρισμα και ή μεταμορφωτική δύναμη, όπως αυτό εκδηλώνεται μέσα στα θάνατα και οικουμενικά βιβλικά κείμενα, είναι «φωτιά και τσεκούρι» στην κάθε κατεστημένη όλιγαρχία και τά αντιλαϊκά προνόμιά της. Έλέγχουν οί 'Ωσή, 'Αμών, Μιχαίας, 'Ησαΐας, Ναούμ, 'Αβακούμ και Σοφονίας τό κοινωνικό κακό, όριζόντια και κάθετα είτε αυτό φωλιάζει στα παλάτια είτε σέ κακομαθημένες καλύβες όπου ο φτωχός καταπιέζει τό φτωχότερο. Ο προφητικός λόγος ποτέ δέ σκόρπισε ζαχαρώδη προϊόντα όμοια μέ αυτά τ' άκίνδυνα «μελό» πού άφθονα σκορπίζουν πολλοί έπαγγελματίες ιεροκήρυκες σήμερα, αλλά είναι θερμοκαυστήρας στίς κοινωνικές πληγές και καταλύτης των θεσμών και δεσμών της άδικίας.

Η προφητική δράση βέβαια πρέπει νά τοποθετηθεί και νά έρμηνευθεί μέ τά κριτήρια της εποχής εκείνης. Είναι άνιστόρητος, αυτός πού ζητά ένα ολοκληρωμένο επαναστατικό μηχανισμό και πρόγραμμα από τούς προφήτες της Βίβλου. Έτσι δέ θά καταλογίσουμε ευθύνη στους προφήτες γιά τήν έλλειψη επαναστατικής στρατηγικής και μεθοδολογίας, γιατί άπλούστατα αυτοί δέν ήταν άντάρτες βουνών ή πόλεων μέ τή σημερινή έννοια του όρου. Τό όπλο γι' αυτούς ήταν ο λόγος. «Είναι πολύ μεγάλη ή σημασία του λόγου, του αληθινού και του μεγάλου» είναι δραστικότερη από τή μεγαλύτερη Ιστορική πράξη».

Ο προφητικός λόγος δέν είναι «εύσεβής όκηρία»,

ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ

ούτε φυγή από τὰ καυτὰ προβλήματα τοῦ κοινωνικοῦ περιγυροῦ, ἀλλὰ πάλι «ἀχρι θανάτου» ἐναντίον τους στό ὄνομα τοῦ ἐνός θεοῦ τῆς δικαιοσύνης. Πολλές φορές ἡ προφητεία κλαίει γοερά, ἄλλοτε στενάζει «στεναγμοῖς ἀλαλήτοις». Κλαῖνε οἱ προφῆτες γιά τὰ μεγάλα παθήματα τοῦ λαοῦ, πού εἶναι καρπός τῆς ἀνομίας του καί τῶν ἀδικιῶν του. Καί πάλι ὁ Π. Κανελλόπουλος στοχαζόμενος τήν ὀργισμένη προφητική θλίψη ἐρμηνεύει:

Καί μέσ' στήν πιό μεγάλη ὀργή του λέει ὁ Κύριος στόν 'Ιεζεκιήλ μέ μίαν ἄφταστη τρυφερότητα καί θλίψη: «καί διεσπάρη τὰ πρόβατά μου ἐν παντί θρεῖ καί ἐπὶ πᾶν βουνόν ὑψηλόν καί ἐπὶ προσώπου πάσης τῆς γῆς διεσπάρη, καί οὐκ ἦν ὁ ἐκζητῶν οὐδέ ὁ ἀποστρέφων». Ναί, ἡ ψυχὴ τῶν προφητῶν εἶναι γεμάτη θλίψη καί τρυφερότητα, κι ὅταν ἀκόμα ὁ νοῦς τους εἶναι γεμάτος ὀργή. ('Ο Χριστιανισμός καί ἡ ἐποχή μας).

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ

Μέσα στήν ἀναταραχὴ τοῦ κόσμου ὁ θάνατος τοῦ Μάρκ Σαγκάλ πού συνέβη στίς 28 Μαρτίου στή γαλλικὴ Ριβιέρα, τὸ μεσογειακὸ ἀραξοβόλι πολλῶν διδάσμων αὐτοεξορίστων δόθηκε ἀπὸ τὰ ξένα εἰδησεογραφικὰ πρακτορεῖα, χωρὶς πολλές λεπτομέρειες. Σὲ ἡλικία 97 ἐτῶν πέθανε, ἄλλωστε, «πλήρης ἡμερῶν», ὅπως λένε, ὁ μάγος αὐτός τοῦ χρωστήρα πού ἀντέταξε πάντοτε τήν ποίηση στὰ βίαια ζωγραφικὰ κινῆματα τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ρώσος 'Εβραῖος εἶχε φύγει ἀπὸ τὴ Ρωσία ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὴν 'Οκτωβριανὴ 'Επανάσταση μάλιστα ἡ δυναμικὴ καί πηγαία ρώσικη «ἀβάν γκάρντ» ἀρχισε νὰ παίρνει τὸν ἀρτηριοσκληρωτικὸ δρόμο τοῦ σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ. 'Αλλὰ σ' ὁλόκληρη τὴ μακριὰ ζωὴ του δὲν ἔπαψε νὰ ἀντλεῖ τὰ θέματά του ἀπὸ τὸ λαϊκὸ ρώσικο θρύλο, ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν 'Εβραίων τῆς Ρωσίας καί ἀπὸ τὴ Βίβλο, τὴν ὁποία μάλιστα εἶχε εἰκονογραφῆσει ὁλόκληρη σὲ μιά μνημειώδη ἐκδοσὴ τοῦ 'Ελλην φίλου του Τεριάντ. Ἀγγελοὶ, ζευγάρια πού ἀγκαλιάζονται, κοπέλες μέ μακριὰ μαλλιά, ζῶα μέ φτερά, λουλούδια καί μοναχικοὶ ἐραστὲς πού κοιτάζουν τὸ φεγγάρι μετέωροι σάν νὰ πετάνε σὲ ἐναστρες νύχτες, εἶναι, μαζί μέ τὰ ρόζ, πράσινα καί βαθιά γαλάζια χρώματα τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Σαγκάλ. 'Η Γαλλία,

στήν ὁποία εἶχε ζήσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του, παρέδωσε πολλές φορές σ' αὐτὰ τὰ ἠθελήμενα ἀπλοϊκά καί πάντοτε λυρικά ὁράματά του ἐπίσημα κτίριά της, ἀκόμα καί βιτρώ ἐκκλησιῶν. Καί τοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ νὰ τοῦ ἀναθέσει τὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση τῆς ὁροφῆς τῆς 'Οπερας τοῦ Παρισιῦ, πού ἀποτελεῖ καί ἓνα ἀπὸ τὰ ἀξιοθέατα τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας. Σ' ἀντάλλαγμα, ὁ Σαγκάλ πού τιμήθηκε πρό ὀλίγων ἐτῶν μέ μιά μνημειώδη ἐκθεση στὸ Γκράν Παλαί, ὅπου ἐργα του φερμένα ἀπ' ὅλα τὰ

ΜΑΡΚ ΣΑΓΚΑΛ

μουσεῖα τοῦ κόσμου καί ἀπὸ πολλές ἰδιωτικὲς συλλογὲς γέμιζαν μέ φῶς ζωγράφισε μίαν ἀφίσα πού ἀποτελεῖ τὴν ἐρωτικὴ ἐξομολόγησή του πρὸς τὸ Παρίσι. Τὰ παλάτια, τὰ γεφύρια τοῦ Σηκουάνα, ὁ Πύργος τοῦ 'Αιφελ στὸ βάθος καί σὲ πρῶτο πλάνο ὁ ἴδιος πού ἐμοιάζε σάν φιγούρα βγαλμένη ἀπὸ τὸ ἔργο του, νὰ προσφέρει στὸ Παρίσι, μιά τεράστια ἀνθοδέσμη!

ΤΗΛΕΦΩΣ

(«Καθημερινή», 30.3.1985)

Βιογραφικά στοιχεία

Γάλλος ζωγράφος ρωσικῆς καταγωγῆς, 'Εβραῖος τὸ θρησκευμα. Ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους τοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνος, εἰσήγαγε στὴ ζωγραφικὴ νέες μορφές καί ζωηρὰ χρώματα, καταργήσας τὸν ρεαλισμό.

Διετέλεσε 'Επίτροπος Καλῶν Τεχνῶν στήν πρώτη σοβιετικὴ κυβέρνησιν τὸ 1917. Ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι ὅπου ἦλθε σ' ἐπαφὴ μέ ὅλες τίς σύγχρονες τάσεις τῆς ζωγραφικῆς. Υἱοθέτησε στήν τεχνοτροπία του ἔντονα λαογραφικὰ καί φανταστικὰ στοιχεῖα. *Περίφημες εἶναι οἱ «ταπισσερί», οἱ εἰκονογραφήσεις βιβλίων καί τὰ «βιτρώ» του, καθὼς καί οἱ σκηνογραφίες κι ἐνδυμασίες μπαλετῶν πού φιλοτέχνησε στίς ΗΠΑ (κατὰ τὴν περίοδο 1941-1948). Ἔργα του ὑπάρχουν σὲ πολλὰ μουσεῖα μόν-*

τέρνας τέχνης καί πινακοθηκὲς τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς.

Ἡ παρουσία τῶν ἐβραϊκῶν θεμάτων στήν τέχνη τοῦ Σαγκάλ εἶναι σημαντικὴ. Ἦταν βαθύτατα ἐξοικειωμένος μέ τὰ ἐβραϊκά ἥθη καί ἔθιμα. Παρόλο ὅτι ὁ χώρος τῆς ἐμπνεύσεώς του ἦταν τὸ Παρίσι καί διάφορες περιοχὲς τῆς Γαλλίας, ὁ τόπος γιὰ πολλὰ ἔργα του εἶναι ἡ ἐβραϊκὴ συνοικία τῆς γεννέτειράς του (Liozuo Vitebsk). Ἐπίσης σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ Χασσιδισμού στὸν ὁποῖο ἀνήκε ἡ οἰκογένειά του.

Σημαντικὰ ἔργα

Μεταξὺ τῶν πλέον σημαντικῶν ἔργων τοῦ Σαγκάλ εἶναι οἱ τεράστιες τοιχογραφίες τῆς Μητροπολιτικῆς 'Οπερας τῆς Νέας Ὑόρκης πού φιλοτέχνησε τὸ 1965, τὸ μωσαϊκὸν τῶν Τεσσάρων Ἑποχῶν τῆς Φέρεστ Νάσιοναλ Μπᾶνκ τοῦ Σικάγου τὰ μωσαϊκὰ καί «ταπισσερί» τῆς μεγάλης Συναγωγῆς (τοῦ Κοινοβουλίου) τῆς Ἱερουσαλῆμ, ἡ διακόσμηση τῆς ὁροφῆς τῆς 'Οπερας τῶν Παρισίων, οἱ βιβλικὲς παραστάσεις τοῦ Μουσείου Σαγκάλ τῆς Νίκαιας, τὰ «βιτρώ» τοῦ μεγάρου τῶν Ἑθνῶν τῆς Νέας Ὑόρκης, ὁρισμένα τῶν καθεδρικῶν ναῶν τῆς Ρέμς καί τοῦ Μέρς εἰς τὴν Γαλλίαν, τὸ Φράουμνστερ τῆς Ζυρίχης καί τοῦ 'Εβραϊκοῦ Πανεπιστημίου Χαδασσάχ τῆς Ἱερουσαλῆμ. Ὁ κόσμος τῆς τέχνης του εἶναι μίγμα αἰωρουμένων ἀνθρώπων, ζώων, ἀνθέων, πτηνῶν καί ἰχθύων ζωγραφισμένων μέ λαμπερὰ χρώματα, ὁλως διάφορα τῶν συμβατικῶν.

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΚΑΤΑ ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

ΤΩΝ Κ. Κ. ΔΙΟΝ. Χ. ΣΤΡΑΒΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΟΜΟΥ

Στό υπ' αριθ. 1 «Άνοιξη του 1984» — «Τετράδιο για τα γράμματα και τις τέχνες» υπό τον τίτλο «ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ» που τυπώθηκε στην Αθήνα, και που για πρώτη φορά τό είδα πρό τριημέρου, και στις υπ' αριθ. 19 - 22 σελίδες του, δημοσιεύεται άρθρο του φίλου Ντίνου Κονόμου υπό τον τίτλο «Ταξίδια της Μοναξιάς μου». Στο άρθρο αυτό, που κύριο στόχο του έχει τό ιστορικό της έκδοσης στό 1944 του πρώτου του βιβλίου, «πρίν από 40 χρόνια», που ήταν «μιά έκλογή από τά γνωστά και ανέκδοτα ποιήματα του Σπύρου Γκούσκου» (που έπεσε μαχόμενος σάν αξιωματικός στ' αλβανικά βουνά), βρήκε την ευκαιρία νά προσφέρει εϋοσμο λιβανωτό στην ιερή μνήμη του Διονύση Ρώμα. Δικαίωμά του· και αυτό, ιδιαίτερα τόν τιμά. Πλύν, ό καλός φίλος μου Ντίνος, δέν πρόσεξε ένα πράγμα· νά απομακρυνθεί λίγο από τό καπνό του μισχολίβανου που έκαψε και ν' αποφύγει, έτσι, τόν έπηρεασμό του αποφασίζοντας νά χαράξει τις σκέψεις του γύρω από ένα σύγχρονο ιστορικό θέμα της πατρίδας μας, που και οι δύο μας τό είχαμε ζήσει. Συγκεκριμένα, μιλώντας για τόν Ρώμα, γράφει: «... Ό Ρώμας είχε σώσει (κατά τη γερμανική κατοχή) κόσμο και κοσμάκι εκείνο τόν καιρό στη Ζάκυνθο. Ό Αυστριακός στρατιωτικός Διοικητής Άλφρέδος Λίτ... έτρεφε άπεριόριστη έκτίμηση και θαυμασμό στην προσωπικότητα του Διονύση Ρώμα». (Γι' αυτό καμία άμφιβολία, γιατί την ίδια έκτίμηση έτρεφαν και οι Ιταλοί στό πρόσωπο του Ρώμα).

Και συνεχίζει: «Ό μεσολάβηση του Ρώμα στη γερμανική διοίκηση του Νησιού στάθηκε ή αίτια νά ξεφύγουν πολλοί ντόπιοι από τά νύχια του χάρου. Κι άκόμη θά πρέπει νά μνημονευθεί ότι άν γλύτωσαν οι Έβραίοι της Ζακύνθου και δέν έγιναν κι αυτοί σαπουνί στα κρεματόρια των Γερμανών, αυτό χρωσιέται πρωταρχικά και κύρια στη διπλωματική δεξιότητα του Διονύση Ρώμα. Ό ίδιος μου διηγήθηκε, λίγο καιρό πρίν πεθάνει μέ χαρακτηριστικές λεπτομέρειες τόν άγώνα του στον Λίτ για τη σωτηρία των Έβραίων του Νησιού...». Τό έάν ό άείμνηστος Ρώμας «είχε σώσει κόσμο και κοσμάκι εκείνο τόν καιρό στη Ζάκυνθο», έγω που έγραφα τότε τη σύγχρονη Ιστορία της Ζακύνθου και παρακολουθούσα από κοντά πρόσωπα και πράγματα και από πολύ κοντά τά γεγονότα, δέν τό ξέρω, έν ειλικρινεία δέ όμολογώ, ότι για πρώτη φορά τό άκούω και πιστεύω ότι θά τό άκουσαν για πρώτη φορά μαζί μου άν ζούσαν και όλοι οι Ζακυνθινοί της εποχής εκείνης. Μιά όμως που τό λέει ό Ντίνος σήμερα, ύστερα από 40 χρόνια, τό παραδέχομαι και τόν συχαίρω για την

Τό τεύχος 35 (Ιανουάριος 1981) του περιοδικού μας ήταν αφιερωμένο στην Ισραηλιτική Κοινότητα Ζακύνθου, μία Κοινότητα που διαλύθηκε μετά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο (πρό του πολέμου άριθμούσε περίπου 270 άτομα). Στο τεύχος 65 (Ιανουάριος 1984) δημοσιεύσαμε μία παλιά Ιστορία του Δ. Ρώμα μέ τίτλο: «Ό Πρωτοχρονιά ενός Έβραίου» καθώς και διηγήσεις σχετικά μέ τη διάσωση των Έβραίων της Ζακύνθου κατά τά χρόνια της κατοχής και την συμβολή του ίδιου του κ. Ρώμα σχετικά. Επίσης στό τεύχος 67 - 68 (Μάρτιος - Άπρίλιος 1984) δημοσιεύθηκαν συμπληρωματικά στοιχεία.

Σέ έπιστολή του στην έφημερίδα «Πρόοδος της Ζακύνθου» (20.12.1984) ό Ιστορικός και συγγραφέας κ. Διον. Χ. Στραβόλεμος, γαμπρός επ' άδελφή του άοιδίμου Μητροπολίτου Ζακύνθου Χρυσόστομου (Δημητρίου), ό όποιος πραγματικά προμάχησε για τη σωτηρία των Έβραίων, άπαντά στό θέμα της συμβολής του Ρώμα και παραθέτει τά παρακάτω στοιχεία.

Τά «Χρονικά» για λόγους άντικειμενικής ένημερώσεως άναδημοσιεύουν και την έπιστολή του κ. Στραβόλεμου:

άποκάλυψη. Έκείνο όμως που μέ ξενίζει, είναι τό γεγονός της «διάσωσης» των Έβραίων από τόν Ρώμα και της σωτηρίας των από την άπειλή της συλλήψεως των και της βιομηχανοποιήσεως των σέ σαπουνί μέσα στα άνελέητα κρεματόρια των Γερμανών, από τόν Ρώμα. Ό, άχι αγαπητέ Ντίνο δέν είναι έτσι. Σύ ό ίδιος είχες διαβάσει τό βιβλίο μου της κατοχής στό 1949 και είχες παραδεχθεί ποιοί ήσαν οι πραγματικοί σωτήρες των Έβραίων της Ζακύνθου και είχες χειροκροτήσει σάν τέτοιους τόν Μητροπολίτη Χρυσόστομο και τόν τότε δήμαρχο Λουκά Καρρέρ και κανέναν άλλον. Άφού τώρα γράφεις σκέψεις σου γύρω από τά 1944 και έπομένως ξέρες τί είχε συμβεί τότε, γιατί δέν μου έλεγες, στό 1949 που διάβασες τό βιβλίο μου, και δέν μου έγραφες: «στάσου, δέν είναι αυτοί οι σωτήρες, αλλά ό Διονύσης Ρώμας, ανακάλεσε και μπάσε αυτόν στην Ιστορία». Όχι, δέν τό έπραξες, έσιώπησες και παραδέχτηκες. Σήμερα όμως οι καπνοί του μισχολίβανου σέ έπηρέασαν σέ βάρος της ιστορικής πραγματικότητας. Και για νά βοηθήσω τόν αγαπητό Ντίνο, αλλά και για άπομακρύνω τό αντίβαρο από τό στήθος της Ιστορίας, όφείλω νά φέρω στό φώς λίγα άποδεικτικά στοιχεία των λεγομένων μου.

Α) Τόν Άπρίλη του 1949 έξέδωσα και έκκυκλοφόρησα τό βιβλίο μου της κατοχής (1941 - 1945) της Ζακύνθου, που τυπώθηκε σέ χαρτί που μου είχε στείλει δωρεάν τό τότε ύπουργείο Τύπου. «Τιμές ένεκεν» έστειλα ένα και στό συγγραφέα και λόγιο Διονύσιο Ρώμα που ήταν στη Ζάκυνθο. Τό πρωί της Κυριακής του Πάσχα (του 1949) άνέβηκα στό Μητροπολιτικό για νά εύχηθώ τό «Χριστός Άνέστη» στό γυναικαδελφό μου Μητροπολίτη Χρυσόστομο. Στο σαλόνι ήταν ό Δεσπότης και ό Διονύσιος Ρώμας και ούδεις άλλος. Άφού τούς εύχήθηκα, ό Ρώμας φιλοφρονέστα μέ εύχαρίστησε για τό βιβλίο που μου είπε: «πολύ καλό και σέ συχαίρω» είναι μεγάλη ή προσφορά σου, αλλά τί σου χρώσταγα νά μέ κάμεις νά μή κοιμηθώ δύο νύχτες;». «Γιατί κόντα μου» τόν ρώτησα· «γιατί είναι τόσο ένδιαφέρον που σέ τραβάει και δέν σ' αφήνει νά τό κλείσεις ώς που νά φθάσεις στό τέλος». Περί Έβραίων, που γράφω για τη διάσωση τους στό βιβλίο, καμία νύξη δέν έγινε· ό Ρώμας μάς έδειξε, μέ τη σιωπή του γύρω από τό θέμα αυτό, ότι είχε παραδεχθεί αυτά που διάβασε, ότι δηλαδή τούς Έβραίους έσωσαν ό Δεσπότης και ό Καρρέρης· άν είχε άναμιχθεί και αυτός στη διάσωση ή άν είχε αυτός την άποκλειστικότητα της διάσωσης, θά μου τό έλεγε, ιστορικός αυτός, και θά ζητούσε την άποκατάσταση της ιστορι-

κῆς ἀλήθειας, πράγμα πού θά ἦτο συζητήσιμο ἐκείνη τή στιγμή. Καί ὅπως κανεῖς δέν εἶχε ἀκούσει γιά τό Ρῶμα, ἔτσι καί τό ἄφησε νά παραμείνει ὁ ἴδιος ὁ Ρῶμας, καί τοῦτο, γιατί ἤξερε ὅτι τόν ἀγῶνα ἀλλοίον ἔκαμαν καί ὄχι ἐκεῖνος. Καί ἐπειδὴ καί ὁ Δεσπότης καί ὁ Ρῶμας εἶναι τώρα πεθαμένοι, δέχομαι νά ὀρκισθῶ στό Εὐαγγέλιο ὅτι αὐτά πού ἐκθέτω εἶναι ἀληθινά.

Β) Τὴν ἀνοίξη τοῦ 1946 ὁ μακαρίτης τώρα Γιάννης Δενδρινός εἶχε στείλει, ὡς δωρεά του, ὅλα τὰ τζάμια τῶν παραθύρων τῆς νέας ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου μας. Ἀνέκυψε θέμα τοποθέτησής τους, καί μάλιστα πολὺ βιαστικό, γιατί τὸν Αὐγουστο ὁ Δεσπότης θά ἔκανε τὰ ἐγκαίνια, ὅπως καί τὰ ἔκαμε. Σάν ἀπὸ μηχανῆς θεοὶ παρουσιάσθηκαν τότε στό Δεσπότη ὅλοι οἱ φαναρτζῆδες Ἑβραῖοι τῆς Ζακύνθου καί τοῦ ἐδήλωσαν, ὅτι «εἰς ἐνδείξη εὐγνωμοσύνης γιατί τοὺς ἔσωσε ἀπὸ τὰ ἀρπακτικά καί ἐξοντωτικά νύχια τῶν Γερμανῶν, προσφέρονται νά βάλουν ἐκεῖνοι ὅλα τὰ τζάμια τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου δωρεάν», ὅπως καί τὰ ἔβαλαν, χωρὶς νά πάρουν μία πεντάρα καί ἐργάστηκαν μῆνες, μὲ συντροφιά τους κάθε ἀπόγευμα τὸ Δεσπότη, πού πήγαινε καί παρακολουθοῦσε τίς ἐργασίες ὁ ἴδιος προσωπικά καί συζητοῦσε μὲ τοὺς Ἑβραίους συνέχεια, γιατί τὸ προκαλοῦσαν ἐκεῖνοι, πού δέν ᾔχταν ν' ἀκούουν τίς λεπτομέρειες τῆς διόσωσης. Καί αὐτὸ τὸ τελευταῖο, τὸ διηγείτο μέχρι πρό τιнос πού πέθανε ὁ Παναγιώτης ὁ Κούτσης ὁ σωφὲρ πού μετέφερε τὸ Δεσπότη καί παρέμενε στὴν ἐκκλησία γιά νά τὸν πάρει νά φύγουνε. Καί εἶναι πολλοὶ πού τὸ ἔχουν ἀκούει ἀπὸ τὸν Κούτση. Ἀν προκληθῶ, εὐχαρίστως θά τοὺς ἀναφέρω.

Γ) Ἡ Ἰσραηλιτικὴ Κοινότης Ζακύνθου, περὶ τὰ τέλη Μαρτίου τοῦ 1947 ἔστειλε στό Μητροπολίτη καί στὸν τ. δήμαρχο Λουκᾶ Καρρέρ τὸ κατωτέρω ὑπ' ἀριθ. 66 ἀπὸ 20 Μαρτίου 1947 εὐχαριστήριο ἐγγράφὸ τῆς:

«Βασιλεῖον τῆς Ἑλλάδος
Ἰσραηλιτικὴ Κοινότης Ζακύνθου
Ἀριθ. Πρωτ. 66

Ζάκυνθος, τῇ 20 Μαρτίου 1947

- 1) Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην κόν Χρυσόστομον.
- 2) Ἀξιότιμον κύριον Λουκᾶν Καρρέρ τ. δήμαρχον.

Ἐχομεν τὴν τιμὴν, ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς σημερινῆς ἡμῶν ἀναμνήσεως τοῦ ἐξαφανισμοῦ τῶν ἐν Ἑλλάδι καί ἀλλαχοῦ ἀπαχθέντων Ἑβραίων ὑπὸ τῶν κατακτητῶν χιτλερικών καί ποικιλοτρόπως βασανισθέντων ἐν ξηρᾷ καί θαλάσῃ καί τελεσθέντος ἐπιμνημοσύνου δεήσεως ὑπὲρ αἰωνίου ἀναπαύσεως τῶν εὐλογημένων τούτων ἀθῶνων ψυχῶν τῶν λαῶν τοῦ Ἰσραὴλ καί κατὰ τοῦτο καλῶς ἐνθυμηθέντες τοὺς εὐεργέτας καί σωτήρας μας καί κατὰ τὰς ἐν Ζακύνθῳ κατοχὰς καί τοῦ ἐξαιρετικοῦ διασωσμοῦ μας εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλομεν τὸ ζῆν, δηλαδὴ τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιότητος καί τοῦ πολιτικοῦ τότε ἀρχοντός μας δημάρχου Ζακυνθίων κ. Λουκᾶ Καρρέρ νά συγχαρῶμεν ἀμφοτέρους εὐγνωμονοῦντες καί εὐχαριστοῦντες ὑμᾶς, ἰδιαίτερος δὲ τὸν ἐπαξίως κατέχοντα τὴν ἐν Ζακύνθῳ κεφαλὴν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας Σεβασμιώτατον, τὸν Ζακύνθου Χρυσόστομον, εὐχόμενοι τὴν τοῦ Ὑψίστου εὐμερίαν καί μακροβιότητα.

Ἡ Ἰσραηλιτικὴ Κοινότης Ζακύνθου

Ὁ Πρόεδρος
ΜΩΨΣΗΣ ΓΑΝΗΣ

Ὁ Γεν. Γραμματεὺς
ΙΩΣΗΦ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ.

Δ) Στὸ ὑπ' ἀριθ. 315 τῆς 15.11.1970 φύλλο τῆς ἐφημερίδας «Ἡχώ τῆς Ζακύνθου», ἡ ὁποία κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1970 ἀσχολήθηκε μὲ τὸ θέμα τῆς διασώσεως τῶν Ἑβραίων τῆς Ζακύν-

θου κατὰ τὴν κατοχὴν, ὑπάρχει δημοσιευμένη ἐπιστολὴ τοῦ ἱατροῦ κ. Γεωργίου Μοθωναίου πρὸς τὴν ἐφημερίδα. Τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἐπιστολῆς ἔχουν ὡς ἐξῆς: «Εἰς τὸ ἐν Παρισίοις 56ου Συνεδρίου τῆς Χειρουργικῆς τῆς 4-9 Ὀκτωβρίου 1954 εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ ὁποίου ἔλαβε μέρος ὁ ὑποφαινόμενος, καί κατὰ τὸ καθιερωμένον ἐπίσημον δεῖπνον τοῦ Συνεδρίου, εἰς τὸ στάδιο τῶν προτάσεων ἐθεώρησα ἐπιβεβλημένον, τότε, καθῆκον μου νά εὐχαριστήσω, ὡς μόνος Ἕλλην ἐκ τῶν Ἰονίων Νήσων, (παρίστατο καί ὁ καθηγητὴς τῶν Ἀθηνῶν κ. Κούριας), τοὺς παρισταμένους διασώμους χειρουργούς, ἐκπροσώπους διαφόρων κρατῶν τῆς Εὐρώπης καί Ἀμερικῆς, διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν ὑγειονομικὴν βοήθειαν εἰς τὸν πληθυσμὸ τῶν ἐκ τῶν σεισμῶν τοῦ προηγούμενου ἔτους 1953 πληγέντων Ἰονίων Νήσων. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ δείπνου, μ' ἐπλησίασε ὁ ἐκ Ν. Ὑόρκης χειρουργὸς AARON GORELICK ὁ ὁποῖος κατ' ἰδίαν πλέον ἀλλὰ καί ἐνώπιον μικρὰς ὁμηγύρεως συνέδρων μου ἀπηύθυνε τὸν λόγον ὡς ἐξῆς:

«Ἀσφαλῶς γνωρίζετε κ. Μοθωναῖε ὅτι τὰ πρῶτα πλοῖα τὰ ὁποῖα κατέφθασαν εἰς τὴν Ζάκυνθον πρὸς βοήθειαν ὀλίγας ὥρας μετὰ τὸν σεισμόν ἦσαν τὰ Ἰσραηλινὰ δὲν ξεχνῶμεν ποτὲ τὸν Μητροπολίτην σας' ἔχετε ἓνα Μητροπολίτην εἰς τὴν Ζάκυνθον ἐνεργείαις τοῦ ὁποίου οὐδεὶς τῶν μελῶν τῆς ἐκεῖ Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος ἐθίγει ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς. Τοῦτο δὲν ξεχνῶμεν ποτὲ οἱ ἀπανταχοῦ τῆς γῆς Ἰσραηλίται».

Ὁμολογῶ, ὅτι τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ ἐν λόγω Ἰσραηλίτου ἱατροῦ κατοικοῦ τῆς Ν. Ὑόρκης τῶν ΗΠΑ μὲ κατέπληξαν καί τοῦ ἀπάντησα: «Πράγματι ἔτσι ἐγίνε τότε, ὁ Δεσπότης μας Χρυσόστομος δὲν ἔκαμε τίποτε περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι αἱ Γραφαὶ διδάσκουν» καί τὸν ἐπανευχαρίστησα εἰς ἐπὶ κοινὴν τῆς κατ' ἰδίαν μικρὰς ἐκείνης ὁμηγύρεως τῶν συνέδρων, ἀλλ' αὐτὸς ἐπανελάβε: «δὲν δέχομαι τὰς εὐχαριστίας σας καί ἡ ἐπιθυμία μου εἶναι νά ἐπισκεφθῶ τὴν Ζάκυνθον διὰ νά γνωρίσω προσωπικῶς αὐτὸν τὸν Δεσπότην».

Ὁ ἀείμνηστος Μητροπολίτης Χρυσόστομος μᾶς ἐγκατέλειψε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1957 καί τὸ ἔτος 1958 μακρὰν τῆς ἀγαπημένης του Ζακύνθου ἀπεδήμησαν εἰς Κύριον. Ὁ ἐξαίρετος αὐτὸς ἀνθρωπος καί χειρουργὸς AARON GORELICK δὲν ἦλθε εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ Χρυσόστομου. Ἐπληροφορήθη τὸν θάνατόν του;

Ἡ ἴσως νά μὴν ἐπρόφθασε ἔστω καὶ ἂν ἐρχόμενος δὲν θά εὕρισκε τὸν Δεσπότην; Διότι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1963 ἐπαυσε νά περιλαμβάνεται εἰς τὸν πίνακα τῶν μελῶν τῆς Γαλλικῆς Χειρουργικῆς Ἑταιρείας εἰς τὸν ὁποῖον ἐφέρετο ἐγγεγραμμένος. Τὰ μέλη τῆς ἐν λόγω ἑταιρείας διαγράφονται μόνον μετὰ θάνατον, ἐκτὸς σπανιοτάτων ἀλλων περιπτώσεων.

Ταῦτα διὰ τὴν ἱστορίαν.

Ζάκυνθος 30.10.1970
Μὲ ἰδιαίτεραν ἐκτίμησιν
Γ. Ι. ΜΟΘΩΝΑΙΟΣ ἱατρός».

Καί τὰ δύο αὐτὰ «ντοκουμέντα» ἔχουν καταχωρηθεῖ στὶς σελίδες 231 - 233 τοῦ βιβλίου «Ὁ Μητροπολίτης Χρυσόστομος Δημητρίου» — «Συμβολὴ στὴν Ἱστορίαν τῆς Ζακύνθου μιᾶς σύγχρονης εἰκοσιπενταετίας».

Ε) Ὅταν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἐπανεσυνεστῆθη τὸ κράτος τῶν Ἑβραίων ἡ πρώτη κυβέρνησις τοῦ Τέλ - Ἀβίβ δι' ἐγγράφου τῆς πρὸς τὸν Μητροπολίτη Χρυσόστομο τοῦ ἐγγνώρισε ὅτι τὸν ἀνεκήρυξε «Μεγάλου εὐεργέτη τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἔθνους» καί

του άπένειμε τό μετάλλιο του 'Ισραηλιτικού Κράτους πού άπέ-
νειμαν τότε στούς εϋεργέτες τής φυλής των. Τά άνεκτίμητα αϋ-
τά Ιστορικά στοιχεία τά είχα διαφυλάξει εγώ εις τό άρχειον πού
κρατούσα τής κατοχής στό σπίτι μου. Δυστυχώς, ή λαίλαπα τής
συμφοράς του σεισμού του 1953 καί τής φωτιάς πού έπηκολού-
θησε εξαφάνισε τά πάντα μέ τήν άποτέφρωση του σπιτιού μου,
τών ύπαρχόντων μας, τής βιβλιοθήκης μου καί όλων των Ιστο-
ρικών κειμηλίων πού είχα συγκεντρώσει. Κι έτσι έχάθησαν κι
αϋτά.

ΣΤ) "Όταν ή "Επιτροπή "Αποκαταστάσεως "Εβραίων πού σύ-
νεστήθη από τόν ΟΗΕ καί πού έργο της ήτο νά έρευνήσει καί νά
έξακριβώσει τό ποσοστό των έξοντωθέντων "Εβραίων από
τούς Γερμανούς κεχωρισμένα κατά χώρες καί κατά κοινότητες,
έδμοσίευσε τό 1947 τόν πίνακα πού αναφέροντο οι άπώλειες
των "Εβραίων στην "Ελλάδα, οι Ιθύνοντες τό κράτος του "Ισ-
ραήλ είδον, ότι έκ των 25 έβραϊκών κοινοτήτων πού ύπήρχαν
πρό του διωγμού (πρό του 1939) συμπεριλαμβανομένων των "Α-
θηνών καί Θεσσαλονίκης, μόνο ή Ζάκυνθος δέν ένεφάνισε πο-
σοστόν μειώσεως. Συγκεκριμένα, άνέγραφε ό πίνακας:

«Ζάκυνθος πληθυσμός πρό διωγμού 275. Πληθυσμός μετά
διωγμόν 275. Ποσοστόν μειώσεως ΜΗΔΕΝ», ενώ στίς άλλες έλ-
ληνικές περιοχές τό ποσοστό μειώσεως έκμαινέτο μεταξύ
31% έως 99% (Ξάνθη).

Κατόπιν τούτου ή κυβέρνηση του "Ισραήλ καθιέρωσε μέ Νό-
μο ένα ειδικό ίδρυμα στην "Ιερουσαλήμ υπό τήν έπωνυμία «Γιάν Βασέν» — «Γιά τήν διαιώνιση τής μνήμης των θυμάτων του ό-
λοκαυτώματος», μέ σκοπό:

1) Τόν προσδιορισμό μέ επιστημονικά δεδομένα καί έρευνα
των παραγόντων πού οδήγησαν στό ναζισμό. «"Η γνώσις αϋτή
δυνατόν να βοηθήσει εις τήν πρόληψιν αναζωπυρώσεως του
τρομερού αϋτού φαινομένου».

2) Τήν καταγραφή όλου του ύλικού πού άφορά τίς κατε-
στραμμένες έβραϊκές κοινότητες καί τήν διαιώνισιν τής μνήμης
των.

3) Τήν περιγραφή του άγώνος των "Εβραίων έναντιόν των
Ναζί στό Γκέτο καί στό κινήματα των Παρτιζάνων. Καί

4) Τήν άπονομή τιμής στούς Χριστιανούς πού έσωσαν "Ε-
βραίους καί του τίτλου «του Δικαίου μεταξύ των "Εθνών», «σύμ-
φωνα μέ τό προαιώνιον έθιμο των "Εβραίων νά μή λησμονούν
τούς εϋεργέτας των».

Μακροχρόνιες ύπήρξαν οι έρευνες γύρω από τό θέμα τής
διάσωσης των "Εβραίων τής Ζακύνθου πού ένήργησε τό "Ιδρυ-
μα «Γιάν Βασέν», τό όποιον κατέληξε ότι ή διάσωση των 275 "Ε-
βραίων τής Ζακύνθου όφείλετο στη θαρραλέα παρέμβαση
στούς Γερμανούς του Μητροπολίτου Χρυσόστομου Δημητρίου
καί του Δημάρχου Λουκά Καρρέρ. «Τιμή καί δόξα στό έθνος
πού γαλουχεί τέτοια τέκνα» αναφέρει ή άπόφαση «τής "Επιτρο-
πής Δικαίων» του "Ιδρύματος «Γιάν Βασέν» ή όποία καί αίτιολο-
γει τόν λόγο τής άπονομής ειδικού διπλώματος τιμής στό Μη-
τροπολίτη καί στό Δήμαρχο, καί μεταλλίου μέ τόν τίτλο του «Δι-
καίου μεταξύ των "Εθνών», μέ τήν έξης συγκινητική διαπίστω-
ση: «... από τούς 80.000 "Εβραίους πού ύπήρχον στην "Ελλάδα,
έκτοπίσθηκαν από τούς Ναζί οι 62.000 καί δέν έπέστρεψαν πο-
τέ. "Αλλά οι 18.000 "Εβραίοι πού έπέζησαν, σώθηκαν χάρις σέ ή-
ρωες όπως ό "Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος, ό Λουκάς Καρρέρ
καί άλλοι...».

Στίς άρχές Αϋγούστου του 1979 ή άείμνηστη ήδη σύζυγός
μου, έλαβε τήν κατωτέρω από 31 "Ιουλίου 1978 έπιστολή, γραμ-
μένη στη γαλλική, του προέδρου του "Ιδρύματος «Γιάν Βασέν»:

Κυρία
Δ. Σταβολοαίμου
Βασιλέως Κων/νου 59 Πειραιεύς, ΕΛΛΑΣ
"Αγαπητή κυρία,

"Εχω τήν τιμήν νά σάς καταστήσω γνωστόν ότι «ή "Ε-
πιτροπή Δικαίων», παρά του "Αναμνηστικού "Ινστιτού-
του «Γιάν Βασέν» άπεφάσισεν ύστερα από προηγουμέ-
νην έρευναν, νά άπονεύει εις τόν άποβιώσαντα άδελ-
φόν σας Χρυσόστομον ("Αρχιεπίσκοπον Ζακύνθου) τό
μετάλλιον των «Δικαίων» διά τήν γεννιότητα καί τήν
άνθρώπινην άλληλεγγύην τάς όποίας έπέδειξε σώζον-
τας "Εβραίους μέ κίνδυνον τής ζωής του ενώ εύρίσκον-
το υπό τήν γερμανικήν κατοχήν. "Η άπονομή του μεταλ-
λίου θα πραγματοποιηθή από τήν πρεσβείαν του "Ισ-
ραήλ έν "Αθήναις. "Η ήμερομηνία τής άπονομής έπ' όνό-
ματί του θα ανακοινωθή άργότερον. "Αγαπητή κυρία δε-
χθήτε τήν έκφρασιν τής βαθείας έκτιμήςεώς μου (ύπο-
γραφή) MOSHE BEOSKI.

Πρόεδρος τής "Επιτροπής των Δικαίων».

Παρόμοια έπιστολή πήρε καί ό κ. Λουκάς Καρρέρ.

Στή συνέχεια όργανώθηκε από τήν πρεσβεία έπίσημη τελετή
γιά τήν άπονομή των μεταλλίων καί πραγματοποιήθηκε τήν Τρί-
τη 7 Νοεμβρίου 1973 καί ώρα 12η μεσημβρινή στό γραφεία τής
πρεσβείας. "Η τελετή ύπήρξε συγκινητική, σεμνή καί έπιβλητι-
κή. Παρόντες ήσαν μέλη των οικογενειών των τιμηθέντων, έκ-
πρόσωποι "Εβραϊκών "Οργανώσεων, των "Αθηνών καί Τέλλ "Α-
βιβ, των "Εκκλησιαστικών "Αρχών, οι πρώην βουλευτές Μ. Μυ-
ριδάκης καί Διον. Καρρέρ, "Ελληνες καί "Εβραίοι δημοσιογρά-
φοι καί πολλοί άλλοι. Μίλησαν ό πρέσβης κ. Νισσίμ Γιαίς, ό κ.
Α. Κόβο έκ μέρους του Κεντρικού "Ισραηλιτικού Συμβουλίου
καί ό ύποφαινόμενος. "Επακολούθησε ή άπονομή των μεταλ-
λίων καί διπλωμάτων καί δεξίωση. Τά περιεχόμενα των διπλω-
μάτων καί λοιπά στοιχεία θα ίδούν τό φώς τής δημοσιότητας σέ
ειδικό τεύχος πού θα έκδώσω άργότερα.

"Εκρινα άπαραίτητο νά κλείσω τήν παρούσα μέ μία μικρή ά-
ναδρομή στό παρελθόν. Τόν Φεβρουάριο του 1943 συνελήφθη-
κε καί έξορίστηκε, μέ τή βία, στην "Αθήνα υπό των φασιστικών Ι-
ταλικών "Αρχών ό Μητροπολίτης τής νήσου Χρυσόστομος, γιά
τήν έθνική καί άντιστασιακή του δράση. Σημειωτέον, ότι ό Ζα-
κύνθου Χρυσόστομος ήταν ό μοναδικός "Ιεράρχης τής "Ελλαδι-
κής "Εκκλησίας πού έξορίστηκε καί έταλαιπωρήθηκε από τίς
"Αρχές τής κατοχής γιατί είχε σταθεί στό ύψος τής έθνικής ά-
ποστολής του. Στήν έξορία έμεινε μέχρι τόν Νοέμβριο του 1943
όπότε οι γερμανικές "Αρχές πού διεδέχθησαν τίς Ιταλικές πού
κατέρρευσαν, μάς συνέδεσαν μέ τό ελληνικό κράτος καί έπέ-
στρεψαν στόν Μητροπολίτη νά επανέλθει. Στίς 23 Νοεμβρίου
1943 ξαναγύρισε ό Δεσπότης καί μαζί του καί ή ελληνική ση-
μαία. "Ο Χρυσόστομος γνώστης τής γερμανικής άρχισης άμέσως
τό έργο τής προστασίας του τόπου καί του πληθυσμού. Οι Γερ-
μανοί πού έμαθαν ότι είχε σπουδάσει στό Μόναχο καί ότι είχε
παλαιότερη γνωριμία μέ τόν Χίτλερ τόν περιέβαλαν μέ έκτίμη-
ση" τήν έκτιμηση έλαβε τήν έκτίμησιν αϋτή ό Δεσπότης πρόσ ό-
φελος του ζακυνθινού λαού. Σταθερά προχώρησε καί προσέ-
φερε. Λίγες ήμέρες μετά τήν επάνοδό του άνέκυψε τό θέμα των
"Εβραίων" έπείσε στη φωτιά, μαζί μέ τό δήμαρχο, γιά νά τούς
σώσει" ένα τηλεγράφημά του πρόσ τόν Χίτλερ ήταν τό σωσίβιο
των "Εβραίων. «Νά παραμείνουν οι "Εβραίοι τής Ζακύνθου επί
προσωπική εύθύνη του Μητροπολίτου καί του Δημάρχου». Αϋ-
τό ήταν όλο. Οι 275 "Εβραίοι τής Ζακύνθου έσώθηκαν. Θά θεω-
ρούσα εύτυχ ή αυτοί μου (μέ ειλικρίνεια τό όμολογώ) άν με-
ταξύ των τιμηθέντων ήταν καί ό Διονύσιος Ρώμας, πράγμα πού
θα είχε έπιτευχθεί άν έκ τής έρευνας πού έγινε από τό "Ισραήλ
πρόέκυπταν στοιχεία αναμείξεώς του στη διάσωση των "Ε-
βραίων τής Ζακύνθου».

ΔΙΟΝ. Χ. ΣΤΑΒΟΛΕΜΟΣ.

Ἐξωτερική ὄψη Συναγωγῆς Ζακύνθου, ὅπως εἶναι σήμερα. Τό μόνο σωζόμενο τμήμα μετά τούς σεισμούς.

Ἀνταπάντηση τοῦ κ. ΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΟΜΟΥ

στήν «Πρόοδο» (Ζακύνθου)

Στό φύλλο τῆς 15.1.1985 ὁ κ. Ντ. Κονόμος δημοσίευσε σχε-
τικά τήν παρακάτω ἀνταπάντηση:

Ἡ μακροσκελής ἐπιστολή τοῦ φίλου κ. Διονυσίου Χ. Στραβολέμου, πού δημοσιεύτηκε στήν ἐφημερίδα τῆς 20.12.84, ἦταν ἀτυχῆ καί ἀδικῆ. Κι αὐτό γιατί ὁ ἐπιστολογράφος στήν προσπάθειά του νά ὑποστηρίξει ὅτι ἀποκλειστικοί καί μοναδικοί σωτῆρες τῶν Ἑβραίων τῆς Ζακύνθου στά χρόνια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς ὑπῆρξαν οἱ τότε μητροπολίτης καί δήμαρχος τοῦ νησιοῦ, χρησιμοποίησε ὡς ἐπιχειρήματα ὁρισμένες ἀτυχεῖς ἐκφράσεις ἢ θέσεις, πού ἀδικοῦν ὀλοφάνερα τόν ὑποφαινόμενο.

Καί πρῶτα - πρῶτα. Ὁ κ. Δ. Χ. Στραβολέμος ἀναδημοσιεύει στήν ἐπιστολή του ἀπόσπασμα χρονικοῦ μου ἀπό τό περιοδικό «Περίπλους», ἀρ. 1 (Ἀθήνα 1984), ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα γρά-
φω καί τά ἑξῆς: «Ὁ Ρῶμας μοῦ διηγήθηκε λίγο καιρό πρίν πεθάνει, μέ χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, τόν ἀγῶνα του στόν Λίτ (Αὔστριακό δικαστικό καί στρατιωτικό διοικητή τῆς Ζακύνθου) γιά τή σωτηρία τῶν Ἑβραίων τοῦ νησιοῦ κ.λπ.».

Καί συνεχίζει παρακάτω στήν ἴδια ἐπιστολή του ὁ κ. Δ. Χ. Στραβολέμος: «Ἐκεῖνο ὅμως πού μέ ξενίζει εἶναι τό γεγονός τῆς «διάσωσης» τῶν Ἑβραίων ἀπό τόν Ρῶμα... Ὡς, ὅχι, ἀγαπητέ Ντίνε δέν εἶναι ἔτσι. Σὺ ὁ ἴδιος εἶχες διαβάσει τό βιβλίο μου τῆς κατοχῆς στά 1949 καί εἶχες παραδεχτεῖ ποιοί ἦσαν οἱ πραγματικοί σωτῆρες τῶν Ἑβραίων τῆς Ζακύνθου καί εἶχες χειροκροτήσει σάν τέτοιους τόν Μητροπολίτη Χρυσόστομο καί τόν τότε δήμαρχο Λουκά Κορρέρ καί κανέναν ἄλλον. Ἀφοῦ τώρα ἀφῆς σκέψεις σου γύρω ἀπό τά 1944 καί ἐπομένως ἤξερες τί εἶχε συμβεῖ τότε, γιατί δέν μοῦ ἔλεγες, στά 1949 πού διάβασες τό βιβλίο μου, καί δέν μοῦ ἔγραφες: στάσου, δέν εἶναι αὐτοί οἱ σωτῆρες, ἀλλά ὁ Διονύσης Ρῶμας, ἀνάκλησε καί μπάσε αὐτόν στήν ἱστορία. Ὅχι, δέν τό ἐπράξεις, ἐσίωπησες καί παραδέχτηκες. Σήμερα ὅμως οἱ καπνοί τοῦ μοσχολίβανου σέ ἐπηρέασαν σέ βάρος τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, κ.λπ.».

Ὅπως εἶναι γνωστό σέ ὅλους, ὁ Διονύσης Ρῶμας πέθανε στή Ζάκυνθο στίς 10 τοῦ Νοέμβρη 1981. Ἐγώ γράφω (καί ὁ κ. Δ.

Χ. Στραβολέμος ἀναδημοσιεύει στήν «Πρόοδο») ὅτι ὁ Διονύσης Ρῶμας, λίγο πρίν πεθάνει, μοῦ ἀποκάλυψε μέ πολλές καί χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, τόν ἀγῶνα του γιά τή σωτηρία τῶν Ἑβραίων τῆς Ζακύνθου. Αὐτό σημαίνει πεντακάθαρα ὅτι ἔμαθα γιά πρώτη φορά τό γεγονός ἐκεῖνο, ἀπό τό στόμα τοῦ ἴδιου τοῦ Ρῶμα, τό 1981. Πῶς γινόταν ὅμως, κάτι πού ἔμαθα γιά πρώτη φορά τό 1981 νά τό ἔλεγα ἢ νά τό ἔγραφα στόν κ. Δ. Χ. Στραβολέμο τριανταένα χρόνια πρίν, δηλαδή τό 1949;

Τήν ἀποκάλυψη τοῦ Διονύση Ρῶμα μνημόνευσα ἕνα χρόνο ἀργότερα σέ ἄρθρο μου στά «Ἑπτανησιακά Φύλλα», τόμος ἐνδέκατος (1982) ὅπου ἀναφέρω, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, σ. 9 - 10, καί τά ἑξῆς: «Εἶναι ἀλήθεια ὅτι γιά τή σωτηρία τῶν Ἑβραίων τῆς Ζακύνθου ἔκαμαν ὅ,τι μπορούσαν οἱ τότε Μητροπολίτης καί Δήμαρχος τοῦ νησιοῦ. Ἀλλά χωρίς τόν ἀγῶνα τοῦ Διονύση Ρῶμα, πού ἤξερε νά πείθει πάντα καί τόν δυσκολότερο συνομιλητή του οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ζακύνθου θά εἶχαν γίνει κι αὐτοί σαποῦνι στά κρεματόρια τῶν Γερμανῶν». Ὡστερ' ἀπό τό ἄρθρο αὐτό ἀκολούθησε τό σχόλιο στό χρονικό μου, πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Περίπλους». Αὐτά εἶναι ὅλα κι ὅλα ὅσα ἔγραψα γύρω ἀπό τό ζήτημα τῆς σωτηρίας τῶν Ἑβραίων τῆς Ζακύνθου, ὕστερ' ἀπό τήν ἀποκάλυψη τοῦ Διονύση Ρῶμα. Ἄν, λοιπόν, οἱ δύο αὐτές βραχυτάτες ἱστορικές ὑπομνήσεις ἤ ἀναδρομές ἀπό τό ἄρθρο καί τό χρονικό μου κρίνονται ἀπό τόν κ. Δ. Χ. Στραβολέμο ὡς «εὐόσμος λιβανωτός στή μνήμη τοῦ Διονυσίου Ρῶμα», πῶς θά πρέπει νά χαρακτηρίσω ἐγώ τά δύο ὀγκῶδη βιβλία («Ἡ Ζάκυνθος στά χρόνια τῆς σκλαβιάς», Ζάκυνθος 1949 καί «Ὁ Μητροπολίτης Χρυσόστομος Δημητρίου» Ἀθήναι 1976), πού ἀφιέρωσε ὁ ἐπιστολογράφος στόν ἀείμνηστο γυναίκαδελφὸ του Μητροπολίτη Ζακύνθου;

Παρακάτω γράφει ὁ κ. Δ. Χ. Στραβολέμος ὅτι συνάντησε τόν Δ. Ρῶμα τήν Κυριακή τοῦ Πάσχα 1949 στό σαλόνι τοῦ τότε Μητροπολίτη Ζακύνθου καί μιλήσανε γιά τό βιβλίο του «Ἡ Ζάκυνθος στά χρόνια τῆς σκλαβιάς», κ.λπ. Καί συνεχίζει ὁ κ. Δ. Χ. Στραβολέμος: «Περί Ἑβραίων, πού γράφω γιά τή διάσωσή τους στό βιβλίο, καμία νύξη δέν ἔγινε» ὁ Ρῶμας μᾶς ἔδειξε μέ τή σιωπή του γύρω ἀπό τό θέμα αὐτό, ὅτι εἶχε παραδεχθεῖ αὐτά πού

διάβασε, ότι δηλαδή τούς Έβραίους έσωσαν ο Δεσπότης και ο Καρρέρης' αν είχε αναμιχθεί και αυτός στη διάσωση ή αν είχε αυτός την αποκλειστικότητα της διάσωσης, θά μου τό έλεγε, κ.λπ.».

Δέν νομίζω ότι ο Διονύσης Ρώμας ήταν από τούς ανθρώπους που υπερασπίζον η προβάλλουν απέναντι στους άλλους μιά καλή τους πράξη. Και μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση της διάσωσης των Έβραίων της Ζακύνθου, που δικαίωμα συμμετοχής στην ανθρωπιστική αυτή πράξη είχαν όπωσδήποτε και οι τότε Μητροπολίτης και Δήμαρχος του νησιού, πολύ στενοί φίλοι του Διονύση Ρώμα. Τί ήθελε δηλαδή ο κ. Δ. Χ. Στραβόλεμος, να σηκωθεί ο Ρώμας και νά του πεί:

— Ξέρεις, φίλε, δέν είναι μονάχα ο παριστάμενος γυναικαδελφός σου σωτήρας των Έβραίων, είμαι κυρίως εγώ!

Ο Διονύσης Ρώμας να πεί ποτέ τέτοια λόγια, τό φαντάζεται κανείς απ' όσους τόν γνώρισαν;

Μου είναι άγνωστο έως τώρα εάν υπάρχουν άτομα του στενού οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντος του Διονύση Ρώμα, που γνωρίζουν την ουσιαστική συμβολή του στην αζιέπαινη

και θαυμαστή προσπάθεια της διάσωσης των Έβραίων της Ζακύνθου. Έγώ, μέ δυό λόγια, έθιξα τό ζήτημα τούτο, ύστερ' από μιά πολύωρη συνομιλία μου μέ τόν Διονύση Ρώμα γύρω από τά πρόσωπα και πράγματα της γερμανικής κατοχής στη Ζακύνθο, λίγους μήνες πριν από τόν θάνατό του.

Είμαι βέβαιος ότι ο Διονύσης Ρώμας, όταν μου μίλησε για τόν άγώνα του της σωτηρίας των Έβραίων της Ζακύνθου, δέν πέρασε από τό νού του ή ιδέα ότι μπορούσε κάποτε να θίξω δημόσια τό ζήτημα τούτο.

Ο άριστος συγγραφέας Διονύσης Ρώμας υπήρξε άξιοπρεπής και σεμνός, υπόδειγμα πολιτισμένου και φιλοσοφημένου ανθρώπου. Ήξερε όχι μόνο νά μιλεί αρκετά και δημοφ, αλλά και νά σωπαίνει!... Αυτό τό τελευταίο δέν είναι καθόλου εύκολο πράγμα που προϋποθέτει πολλά, πάρα πολλά πνευματικά και ψυχικά χαρίσματα, που τά κατείχε σίγουρα ο Διονύσης Ρώμας.

Σας χαιρετώ

ΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΟΜΟΣ

Νεώτερη έπιστολή του κ. Στραβόλεμου

Τέλος, στην «Πρόοδο» (15.2.1985) δημοσιεύτηκε η παρακάτω νεώτερη έπιστολή του κ. Δ. Στραβόλεμου.

Μιά τό «άναφυσή» από τόν καλό μου φίλο κ. Ντίνο Κονόμο θέμα της διάσωσης των Έβραίων της Ζακύνθου κατά τη Γερμανική κατοχή, είμαι υποχρεωμένος και πάλιν νά μιλήσω, δι' όλίγων αυτή τη φορά άπαντώντας στην από 29.12.1984 έπιστολή του.

Κατ' άρχήν, δηλώνω ότι τό θέμα δέν είναι προσωπικό, αλλά καθαρώς ιστορικό και σάν τέτοιο τό αντιμετώπισα μέ άδιαφιλονίκητα στοιχεία, τά όποια παρέθεσα στην πρόσ ύμās έπιστολή μου που την δημοσιεύσατε στό φύλλο της 20ης Δεκεμβρίου 1984.

Στην άρχή της έπιστολής του ο κ. Κονόμος γράφει:

«... ο έπιστολογράφος στην προσπάθειά του νά υποστηρίξει ότι αποκλειστικοί και μοναδικοί σωτήρες των Έβραίων της Ζακύνθου στά χρόνια της γερμανικής κατοχής υπήρξαν οι τότε μητροπολίτης και δήμαρχος του νησιού, χρησιμοποίησε, ως επιχειρήματα όρισμένες άτυχες έκφράσεις ή θέσεις που άδικούν ολοφάνερα τόν υποφαινόμενο...». Στο σημείο αυτό, εγώ καμία προσπάθεια δέν κατέβαλα για νά υποστηρίξω και νά πείσω, ότι «αποκλειστικοί και μοναδικοί σωτήρες των Έβραίων υπήρξαν ο μητροπολίτης και ο δήμαρχος», ούτε χρησιμοποίησα άτυχες έκφράσεις ή θέσεις ως «επιχειρήματα» (πράγμα που αντίκειται στό χαρακτήρα μου)· έδώ, έμέ άδικεί ο κ. Κονόμος και όχι εγώ έκείνον στην έπιστολή μου. Γιατί, όπως θά θυμούνται όσοι μου έδωσαν την τιμή νά διαβάσουν τά όσα έγραψα, δέν κατέβαλα «προσπάθεια» για νά υποστηρίξω, απλώς παρέθεσα ιστορικά στοιχεία που μόνο τους μιλούσαν και μιλούν, ότι «αποκλειστικοί και μοναδικοί σωτήρες των Έβραίων υπήρξαν ο μητροπολίτης και ο δήμαρχος». Και τά ιστορικά αυτά στοιχεία ήσαν σύμφωνα, απόλυτα, μέ τό κοινόν αίσθημα των Ζακυνθινών της εποχής εκείνης, οι όποιοι είχαν βγάλει την έτυμηγορία τους και ακόμη πιστεύουν, ότι «ο Δεσπότης έσωσε τούς Έβραίους». Και αυτό τό «πιστεύω» μου τό επανέλαβαν πάρα πολλοί μέ τηλεφωνήματά τους των τελευταίων ήμερών. Ένδεικτική είναι ή από 18.1.1985 έπιστολή της διευθυνούσης τό τοπικό ΕΔΕΣ του νομού Ζακύνθου έπιτροπής την όποία παραθέτω:

ΕΔΕΣ - ΕΟΕΑ
Νομού Ζακύνθου

Ζακύνθος 18.1.1985

Αγαπητέ κ. Στραβόλεμε,

Κατόπιν των δημοσιευμάτων εις την εφημερίδα «ΠΡΟΟΔΟΣ» εκ μέρους σας και του φίλου κ. Ντίνου Κονόμου, σχετικά μέ τά πρόσωπα που συνέβαλον επί κατοχής εις την διάσωση των Ισραηλιτών Ζακύνθου από τούς Γερμανούς, σάν εκπρόσωποι της Αντιστασιακής Οργανώσεως του ΕΔΕΣ Ζακύνθου, σās γνωρίζουμε ότι ο άείμνηστος τότε μητροπολίτης Χρυσόστομος Δημητρίου, επίτιμον μέλος της Οργανώσεώς μας, λόγω του μεγάλου κύρους του εις τίς άρχές κατοχής και γνώστης της γερμανικής γλώσσας προσεπάθησε και συνετέλεσε τά μέγιστα εις τή διάσωση των συμπολιτών μας Ισραηλιτών. Ώς δέ έκοινολογήη τότε στην προσπάθειά του αυτή είχε συνεπικουρον τόν τότε δήμαρχον κ. Λουκά Καρρέρ. Όσον άφορά τόν άείμνηστον μεγάλο Ζακυνθινό Διον. Ρώμα δέν είχε άκουστεί ούτε από τόν ίδιο, ούτε από άλλα μέρη της κοινωνίας μας ή τυχόν συμβολή του εις την έν λόγω προσπάθεια, την όποία δέν θέλουμε ν' αποκλείσουμε, αλλά αυτό, αν έγινε, έκρατήη από τόν ίδιο μυστικό και στόν μόνο που έξεμυστηρέυη και μετά θάνατο τό ανακοίνωσε είναι ο κ. Ντίνος Κονόμος και δι' αυτό παραμένει εις ημάς άγνωστο τό γεγονός.

Άλλωστε νομίζουμε ότι εφόσον, μετά Ιστορική έξακρίβωση, τό κράτος του Ισραήλ άπένειμε μετάλλια ευγνωμοσύνης εις τούς διασώσαντας τούς άδελφούς τους Ζακυνθίους τό θέμα θά έπρεπε νά θεωρηθεί λήξαν.

Μέ εκτίμηση

Η Διοικούσα Έπιτροπή

Σ. ΙΘΑΚΗΣΙΟΣ, Ν. ΜΠΙΣΚΙΝΗΣ

Σάν ιστορικός που είναι ο κ. Κονόμος, ξέρει πολύ καλά, ότι ή ιστορία ενός τόπου δέν γράφεται μέ «κατ' ιδίαν» έξομολογήσεις, δηλαδή μέ λόγια, αλλά μέ ζωντανά έργα που τά βλέπει, τά αισθάνεται, τά ζει και τά κρίνει, αλλά και τά απολαμβάνει ο λαός· τά έργα εκείνων των ανθρώπων, που μ' αυτά κάνουν την ιστορία νά μιλήσει. Η ιστορία σάν έπιστήμη που είναι, «προσπαθεί νά καθορίσει τά αίτια και τούς παράγοντες που ρυθμίζουν την πορεία της εξέλιξεως του ανθρώπινου πολιτισμού». «Πορεία εξέλιξεως» ήταν για τόν πολιτισμό της Ζακύνθου, ή διάσω-

ση των Έβραίων της νήσου. Καί τό πράγμα μίλησε μόνο του. Στίς στιγμές εκείνες πού ο Ζακυνθινός λαός (καί τούτο πρὸς τιμήν του) παρακολουθοῦσε τό θέμα μέ συγκρατημένη τήν ἀνάσα, ἔβλεπε, ἀκουε καί περιμένε· περιμένε νά ἰδεῖ καί νά ἀκούσει πόσις, ἢ ποῖοι δούλευαν γιά τόν τόπο, γιά τήν ἱστορία του, γιά τόν πολιτισμό του. Γιά τούς Έβραίους, πού ἦταν ζήτημα τόπου. Καί σάν εἶδαν καί σάν ἀκουσαν τό ἀποτέλεσμα, φώναξαν ὅλοι μέ ἓνα στόμα «ὁ Δεσπότης ἔσωσε τούς Έβραίους καί ὁ δὴ μαρχος κοντά του». Ἐτοί γράφτηκε ἡ ἱστορία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καί ἔτσι μένει καί θά μένει. Καί ἓνα ἄλλο ἀκόμη: τό θέμα τῆς συλλήψεως τῶν Έβραίων καί ἐπομένως καί τῆς διάσωσης τῶν, δέν ἦταν θέμα τῶν Γερμανῶν πού διοικοῦσαν τή νῆσο καί πού πήραν τή διαταγή· καί ἔπρεπε νά τήν ἐκτελέσουν, γιατί ἀλλιῶς θάπεφταν τά κεφάλια τους· ἦταν θέμα, ὅπως ἀπεδείχθη, τοῦ «Ἀξονος» πού εἶχε κηρύξει τόν ἀμείλικτο διωγμό τῶν Έβραίων γενικότερα. Ἐπομένως, κάποιος ἔπρεπε νά στραφεῖ πρὸς τόν «Ἀξονα» πρὸς τό γενικό στρατηγεῖο πού εἶχε δώσει τή διαταγή. Ποῖος ἰδιώτης, ὅσον δυνατός καί ἂν ἦταν, στό λόγο, στή διπλωματία, στήν ἐξυπνάδα, στήν πειστικότητα, στή μόρφωση, στήν ἀξία (προσόντα πού τὰ ἀνεγνώριζα πάντοτε στόν ἀε(μνηστο Διονύσιο Ρῶμα) θά μπορούσε νά πάρει μιά τέτοια παρακεκινδυνευμένη θέση ἢ πρωτοβουλία, ἀφοῦ δέν εἶχε τό χρίσμα κάποιας Ἀρχῆς; Ὁ Δεσπότης σάν Ἀρχή πήρε τήν πρωτοβουλία καί προχώρησε· ἀπηύθυνε ἐκκλήση στήν καρδιά τῆς διαταγῆς. Ὁ Θεός βοήθησε καί ἡ ἐκκληση ἔγινε τό σωσίβιο τῆς διάσωσης τῶν Έβραίων τῆς Ζακύνθου. Ὅλοι οἱ Ζακυνθινοὶ τὸ ξέρουν αὐτό καί τό φωνάζουν. Ἡ ἱστορία γράφτηκε καί ἔτσι θά μένει. Ὅπως θά μένει καί στό πάνθεο τῆς ἱστορίας τῆς Ἰσραήλ, ὕστερα ἀπό τίς μακρόχρονες ἐρευνες πού ἔκαμε, εἰδικά γιά τήν Ζακύνθο. Ἐγὼ δέν ἀμφισβητῶ τήν ἀλήθεια τῶν λεγομένων τοῦ κ. Κονόμου, ὅτι δηλαδή ὁ ἀοίδιμος Διονύσιος Ρῶμας τοῦ εἶπε ὅτι ἐκεῖνος ἔσωσε τούς Έβραίους.

Τό ὑποστηριζόμενο ὅμως ἀπό τόν κ. Κονόμο, ὅτι «πρωταρχικό καί κύριο ρόλο στή διάσωση» ἔπαιξε ὁ Ρῶμας ἐρχεται σέ ἀντίθεση μέ τὰ ἱστορικά δεδομένα καί μέ τό κοινό αἶσθημα τῶν Ζακυνθινῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οὔτε λίγο, οὔτε πολύ ὁ καλός φίλος Ντίνος πού παραδέχεται ὅτι στή διάσωση ἔπαιξαν ρόλο ὁ μητροπολίτης καί ὁ δήμαρχος, μέ τό πείσμα τοῦ αὐτοῦ, ἀπό πρωταγωνιστές τοὺς τοποθετεῖ στή θέση τοῦ «κομπάρου» μέ πρωταγωνιστὴ τόν Ρῶμα. Καί αὐτό τό στηρίζει σέ μιά ἐμπιστευτική κουβέντα πού τοῦ ἔκαμε ὁ μακαρίτης ὁ Ρῶμας προτοῦ πεθάνει. Ἀλλά ἡ κουβέντα δέν εἶναι τό ἀποδεικτικό μέσο πού χρειάζεται γιά νά συνθέσει καί νά στοιχειοθετήσῃ τήν ἱστορία. Γι' αὐτὴ ἀπαιτοῦνται ἔργα καί ὄχι λόγια. Καί δικαιολογεῖ ὁ κ.

Κονόμος πῶς κράτησε μυστικό τόν διασωτικό τοῦ ρόλο, «γιατί ὁ Ρῶμας δέν ἦταν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού ὑπερασπίζον ἢ προβάλλουν ἀπέναντι στοὺς ἄλλους μιά καλὴ τους πράξη» καί ἐγκωμιάζει γι' αὐτό τόν μακαρίτη. Καί βέβαια γιά κάθε καλὴ πράξη εἶναι ἐπιβεβλημένο τό ἐγκώμιο. Μά ἐδῶ, δέν ἐπρόκειτο γιά μιά ἀπλὴ καλὴ του πράξη πού μπορούσε νά τήν κρατήσῃ μυστική. Ἐπρόκειτο γιά τόν ἴδιο τόν τόπο, γιά τήν ἱστορία του, γιά τόν πολιτισμό του· εἶχε ὑποχρέωση νά τήν ὁμολογήσῃ, νά τήν καταγράψῃ ὁ ἴδιος στίς σελίδες τῆς τοπικῆς ἱστορίας. Τό φαινόμενο, δέν ἦταν ἀτομικό, ἦταν κοινωνικό, τοπικό, ἐθνικό.

Γι' αὐτό, δέν ἔπρεπε νά τό παρασιωπήσῃ. Καί γιά νά τελειῶν, ἀπαντῶ στό σημεῖο «τοῦ εὐοσμίου λιβανωτοῦ». Τό νά καίει κανεῖς λιβάνι γιά κάποιον, γραμματολογικά καί ἐννοιολογικά σημαίνει, ὅτι τό κάνει ἢ νά κολακεύσῃ, ἢ νά ἀποδώσῃ δίκαιο ἔπαινο σ' ἐκεῖνον πού ἐργάστηκε, ἐκοπίασε, πού ἐμόχθησε, πού ἐπροστάτευσε τό κοινωνικό σύνολο σέ δύσκολες στιγμές καί πού ὅπωςδήποτε ὁ ἐπαινος (ὁ εὐσμος λιβανωτός), ἦταν σύμφωνος μέ τό κοινόν αἶσθημα καί πού ἀπηχοῦσε τήν ικανοποίηση τοῦ τόπου ἢ τοῦ λαοῦ πού εὐεργετήθηκε. Ἐγὼ τουλάχιστον προσωπικά, ἐπειδὴ ἔγινε κάποιος ὑπαινιγμός γιά τὰ βιβλία μου, ἐφρόντισα, σ' ὅλες τίς ἐκδόσεις τῆς ζωῆς μου, εἴτε στή δημοσιογραφία, εἴτε στά συγγράμματά μου, νά χρησιμοποιήσω τόν ἐπαινο (τό λιβάνι) γιά νά ἐπιβραβεύσω μιά καλὴ πράξη, καί μιά προσφορά πρὸς τό κοινωνικό σύνολο πού εἶχε ἓνα ἀποτέλεσμα εὐεργετικό.

Ποτέ δέν ὑπῆρξε κόλακας, ὅπως δέν ὑπῆρξε καί ὁ ἀγαπητός μου Ντίνος Κονόμος πού τὰ ἔργα του ἀποπνέουν τό ἄρωμα τῆς εὐθύτητος καί τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου. Δέν τόν κολακεύω ἀπλῶς, τήν ἀλήθεια ὁμολογῶ, πράγμα πού μπορεῖ νά πράξῃ καί ἐκεῖνος γιά μέ, γιατί μέ ξέρει πολὺ καλά, ὅπως καί ὁ λαός τῆς Ζακύνθου καί τοῦ Πειραιᾶ πού 30 χρόνια ζῶ κοντά του.

Καί γιά νά σταματήσῃ ὀριστικά ἡ συζήτηση, κάνω μιά πρόταση στό φίλο Ντίνο Κονόμο καί στόν ἑαυτό μου. Ἐκεῖνος μέν νά πιστεύει, τώρα, ὡς πρὸς τό θέμα τῆς διάσωσης τῶν Έβραίων, ὅ,τι θέλει, ἐγὼ δέ νά πιστεύω ὅ,τι εἶναι ἀποδεδειγμένο ἱστορικά καί παγιωμένο μέ τή λαϊκὴ ἐπιδοκιμασία, ἐγκριση καί συμμετοχή. Ἄς ἀφήσουμε τοὺς νεκροὺς νά κοιμούνται τόν ἥσυχον ὕπνον τοῦ δικαίου».

Εὐχαριστῶ
διατελῶ φιλικότατα
ΔΙΟΝ. Χ. ΣΤΡΑΒΟΛΕΜΟΣ

ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ

Τό "Αουσβιτς μέ τά μάτια τῶν SS

(*Τρεῖς μαρτυρίες τῶν Ρούντολφ Φράντς "Ὁς, Περὶ Μπράντ, Γιόχαν Πάουλ Κρέμερ, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις «Γνώση», 1984).*

Φέτος πού ἡ ἀνθρωπότητα ὁλόκληρη θυμάται πῶς πέ-
ρασαν 40 χρόνια ἀπὸ τήν κατατρόπωση τοῦ φασι-
σμοῦ καί τήν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τίς συνέπειές του, ἡ παρου-
σία αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι σημαντική.

Τό στρατόπεδο τοῦ "Αουσβιτς (πού θά μπορούσε νά ἔναι καὶ ἓνα ὁποιοδήποτε ἄλλο στρατόπεδο) φαίνεται καθαρά μέσα ἀπὸ τὰ ἀπομνημονευματικά κείμενα τῶν τριῶν «συγγραφέων».

Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Ρούντολφ "Ὁς, ἰδρυτὴς καί διοικη-

τῆς τοῦ στρατοπέδου, πού δικάστηκε καί καταδικάστηκε σέ θάνατο ἀπὸ τό δικαστήριό τῆς Κρακοβίας. Ὁ δεῦτε-
ρος εἶναι ἓνα ὄχι παντοδύναμο, ἀλλ' ὥστόσο χαρακτηρι-
στικό μέλος τῆς πολιτικῆς ἀστυνομίας τοῦ στρατοπέ-
δου. Ὁ τρίτος εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς «ἐπιστήμονες», τοὺς
«γιατροὺς» πού ἐργάστηκαν στά στρατόπεδα. Δέν φτά-
νει βέβαια τὴ νοσηρότητα τῆς φαντασίας τοῦ Μένγκελε,
τήν συναγωνίζεται ὅμως ἐπικίνδυνα.

Τό ἀξιοσημείωτο σ' αὐτό τό βιβλίο εἶναι πῶς δέν βασί-
ζεται σέ μαρτυρίες θυμάτων πού ἐπέζησαν, ἀλλὰ τῶν ἰ-
δίων τῶν θυτῶν.

(Σελ. 421, Δρχ. 600)

‘Ο ‘Εβραῖος ἀδελφός

Τό απόσπασμα πού ἀκολουθεῖ προέρχεται ἀπό ἄρθρο μέ τίτλο «Ἡ Ἰσραηλινή ἀερογέφυρα» πού δημοσιεύθηκε τήν 5.1.1985 στή Σαουδαραβική ἐφημερίδα «Σαράκ Ἀλ Ἀουσσάτ», πού ἐκδίδεται στό Λονδίνο.

«Τά ἄρθρα πού ἀφοροῦν τήν Ἰσραηλινή ἀερογέφυρα μέσω τῆς ὁποίας μεταφέρθηκαν οἱ Ἑβραῖοι Αἰθίοπες ἀπό τίς λοιμοκτονόουσες περιοχές τοῦ Ἰσραήλ, πόνεσαν τόν μέσο Ἀραβὰ καί τοῦ ἀνέβασαν τήν πίεση. Ὅχι γιά τή μυστικότητα μέ τήν ὁποία ἐκτελέστηκε αὐτή ἡ ἐπιχείρηση, οὔτε γιὰ τή Αἰθιοπική «ἐπανάσταση» ἐγκατέλειψε τόν ἐπαναστατικό της χαρακτήρα καί τήν μὴ ἀναγνώριση τοῦ Ἰσραηλινοῦ ἐχθροῦ, ἀλλά γιά τήν καρτερία μέ τήν ὁποία τό Ἰσραήλ, μία χώρα μέ σοβαρό οἰκονομικό πρόβλημα, ὀργάνωσε τήν ἀερογέφυρα αὐτή γιά τήν μεταφορά (στό Ἰσραήλ) 25.000 Ἑβραίων τῆς Αἰθιοπίας σέ γιγάντια στρατιωτικά μεταγωγικά ἀεροπλάνα, σέ μία ἐπιχείρηση πού θά πρέπει νά κόστισε ὄχι λιγότερο ἀπό πέντε ἑκατομμύρια δολλάρια.

«Ποιά εἶναι ἡ αἰτία τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Ἰσραηλινῶν γι’ αὐτή τήν κοινότητα τῶν Φαλάσα; Πηγάζει ἀπό τήν σημασία πού ἀποδίδει ὁ Ἑβραῖος στόν Ἑβραῖο ἀδελφό του, ἀπό ἰδεολογικῆς καί ἐθνικῆς ἀπόψεως.

«Ἐνας Ἑβραῖος ἀκόμα καί στήν χώρα τῶν Ἑσκιμῶν εἶναι πάντοτε Ἑβραῖος καί ἐναπόκειται στό «κράτος προορισμοῦ του» νά ἐνδιαφερθεῖ γι’ αὐτόν καί νά τόν φροντίσει ὥσπου νά ἐπιστρέψει σ’ ἐκεῖνο πού ὀνομάζεται χώρα τῆς Βίβλου, ὅπου θά χαίρει τῆς προστασίας του.

«Τό θέμα τῆς ἐσώτερης ἀξίας τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος ἢ τῆς ἀνθρωπιάς του — αὐτή εἶναι ἡ πηγή τῆς δυνάμεώς τους καί ἡ πηγή... τῆς ἀδυναμίας μας».

النشراق الأوسط

شجون عربية

الجسر الاسرائيلي

التقارير التي تتحدث عن الجسر الجوي الاسرائيلي التي تنقل اليهود الانثيوبيين من مناطق المجاعات الى اسرائيل تصيب الانسان العربي بارتفاع ضغط الدم !
ارتفاع ضغط الدم ليس ميعته كفيّة حدوث هذه العملية في سرية خفيت على الجميع .

ارتفاع ضغط الدم ليس ميعته ان الثورة الانثيوبية تخلت عن ثورتها . وعن عدم اعترافها بالعدو الاسرائيلي واجرت مقايضة اليهود الانثيوبيين بالدور الاسرائيلي النشط لتوفير بعض المساعدات العاجلة لاديس ابايا

ارتفاع ضغط الدم العربي ميعته هو حرص اسرائيل التي تعاني من ازيمات مالية ضاغطة على ان تقيم جسرا جويا لنقل ٢٥ الف اثيوبي يهودي بطائرات النقل العسكرية العملاقة في عملية لن تقل تكاليفها عن ٥ ملايين دولار على اقل تقدير .

لماذا كل هذا الاهتمام الاسرائيلي بطائفة «يهود الفلاشا» ؟

هذا يرجع الى اهمية «اليهودي» بالنسبة لآخيه اليهودي في الايدولوجية والقومية .

الانسان اليهودي حتى لو كان في الاسكيمو هو يهودي على «دولة الميعاد» ان تهتم به وترعاه حتى يعود الى ما يسمى «أرض التوراة» يتمتع بامنها ويتفانى في الدفاع عنها .

قضية قيمة الانسان او بالاصح انسانية الانسان عندهم هي ميعت قوتهم . وقضية انسانية الانسان عندنا هي ميعت ضعفنا .

عماد الدين اديب

Οἱ ἐκκλησίες πρέπει νά ἀποβάλουν τόν ρατσισμό

Ο Ἀγγλικανὸς ἐπίσκοπος αἰδ. Τζὼν Μπέηκερ, ἀπηύθυνε ἐκκληση γιά μιὰ «θεολογική μετάνοια» τῶν Χριστιανῶν καί τὴν «ἀνακήρυξη τῶν διαστρεβλωμένων στοιχείων τῆς Καινῆς Διαθήκης».

Γράφοντας ἐπὶ τοῦ θέματος: «Φυλετικές διακρίσεις καὶ Βίβλος», ὁ ἐπίσκοπος Μπέηκερ ἀναφέρει στὸν «ἀντισημιτισμὸ πού ὁ Χριστιανισμὸς υπέθαψε ἀπὸ τοὺς παλαιότερους χρόνους, τονίζοντας ὅτι πρέπει ν’ ἀναλάβει ἓνα σημαντικό ποσοστὸ τῶν κατηγοριῶν γιά τὴ ναζιστικὴ γενοκτονία καὶ τῶν ἀρχικῶν πογκρόμ στὴ Ρωσία».

Ὁ ἐπίσκοπος Μπέηκερ τόνισε ὅτι ὁ ἀντιουδαϊσμός τῆς Ἐκκλησίας δέν ξεκίνησε ὡς ρατσισμός, ἀλλὰ ὑπὸ τὴ συμπίεση μέ ἄλλες ὑπάρχουσες πολιτιστικὲς δυνάμεις, κατέστη τέτοιος. Ἀναφερόμενος στὰ ἱστορικὰ αἰτία πού ὁδήγησαν τὸν Χριστιανισμὸ νὰ προσβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἀσθένεια τοῦ ρατσισμοῦ, περισσότερο ἀπὸ τίς λοιπὲς μεγάλες θρησκείες τοῦ κόσμου, ὑποστήριξε ὅτι τοῦτο ὀφείλεται στὶς συνέπειες τῆς συγκρούσεως τῆς Εὐρώπης μέ τὸν Ἰσλαμισμό, τὴν ἀποικιοκρατία καὶ τὴν υἱοθέτηση μιᾶς ἱεραποστολῆς πολιτικῆς, πού ἀρνεῖτο ὅτιδῆποτε καλὸ στὶς ἄλλες θρησκείες ἢ στοὺς τρόπους ζωῆς.

Ἀλλὰ ὁ «πρωταρχικὸς ἐνοχος», προσθέτει ὁ ἐπίσκοπος Μπέηκερ, εἶναι συγκεκριμένα θεολογικὸς καὶ συνίσταται στὸ δηλητήριό τοῦ ἀντιουδαϊσμοῦ πού ἀναπτύχθηκε σὲ ἀντισημιτισμὸ καὶ πού ὁ Χριστιανισμὸς υπέθαψε ἀπὸ τοὺς παλαιότερους χρόνους».

Τὸ χριστιανικὸ στερεότυπο τοῦ Ἑβραίου ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸ συναίσθημα ἀπογνώσεως τοῦ μὴ Ἑβραίου γιά τὴν ἀπόρριψή του ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό, ἡ δὲ εἰκόνα αὐτὴ ὑπὸ τὴν ἐξελιγμένη μορφή της, περικλείει «ὄλο τὸ μῖσος, τὸ φόβο καὶ τίς ὑπόνοιες - θεολογικὲς, οἰκονομικὲς καὶ προκαταλήψεις».

Αὐτὴ ἡ μονομανία καὶ αὐτὲς οἱ ἐσφαλμένες ἀντιλήψεις ἀντικατοπτρίζονται στὰ γραπτὰ κείμενα τοῦ Λούθηρου, τοῦ G.K. Chesterton καὶ τοῦ John Buchan. Στὴν περίοδο μετὰ τὸ Ὀλοκαύτωμα ἡ ρατσιστικὴ προπαγάνδα βασίζεται ἐπὶ τῆς διαστρεβλώσεως τῶν δεδομένων, πάνω σὲ ψευδο - ἐπιστημονικὰ «δεδομένα», στὴν ἀνορθόδοξη χρησιμοποίηση τῶν στοιχείων καὶ στὶς πολιτιστικὲς προκαταλήψεις.

Ὁ ἐπίσκοπος Μπέηκερ καταλήγει: «Ἐμεῖς δέν θά μπορέσουμε ποτέ νά ἀσκήσουμε πραγματικὴ ἐπίδραση κατὰ τοῦ φαινομένου τοῦ ρατσισμοῦ, ἐφόσον τὸ γενικότερο πολιτιστικὸ, κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ δράμα μας, εἶναι ἓνας πολιτισμὸς ὅπου ὁ ρατσισμὸς εἶναι ἐνδογενής».

(«Τζουῖς Κρόνικαλ» - 8.3.1985)

עץ חיים היא

Δένδρον ζωής είναι ή Τορά...
(Παροιμ. 3:18)